Вавилонська царівна[434]

I

Старий Бел,[435] володар Вавилона, вважав себе першою людиною на землі, бо всі двірські підлесники так говорили йому, а всі історики його в цьому запевняли. Таку пиху могло виправдати хіба те, що його попередники справді тридцять тисяч років тому збудували Вавилон, а він його прикрасив. Відомо, що його палац і парк, які містилися за кілька парасангів[436] од Вавилона, лежали між Тігром і Євфратом, що обмивали ці чарівні береги. Його просторий будинок, на три милі вздовж фасаду, височів аж до хмар. Навколо даху йшла мармурова балюстрада в п'ятдесят футів заввишки, на ній стояли величезні статуї всіх царів і великих людей. Цей дах, утворений з двох рядів цегли, був укритий із краю до краю широким шаром олова, на якому лежало на дванадцять футів землі; а на цій землі були посаджені цілі гаї оливкових, апельсинових, лимонних, фінікових, кокосових, гвоздичних і коричних дерев, що утворювали алеї, крізь які не проходило сонячне проміння.

Води Євфрату нагнічувалися помпами в сто порожнистих колон, а звідти текли до цих гаїв, сповнюючи собою просторі мармурові водойми, і потім, спадаючи іншими каналами, утворювали в парку каскади в шість тисяч футів і сотню тисяч фонтанів, які били так високо, що ледве можна було побачити краї їх струменів; згодом води знову поверталися до Євфрату. Висячі сади Семіраміди,[437] що багато століть пізніше дивували Азію, були тільки безсилим наслідуванням цих стародавніх див, бо в епоху Семіраміди все почало вироджуватися – і чоловіки, і жінки.

Але що було найчарівніше у Вавилоні, що затьмарювало все інше, – так це єдина володарева дочка, Формозанта[438] на ймення. Це з її портретів і статуй різьбив кілька століть пізніше Пракситель свою Афродіту[439] – ту, яку називають Венерою Калліпіга.[440] Яка різниця,

о небо, між оригіналом і колією! Отже й Бел пишався більше дочкою, ніж царством. Їй було вісімнадцять років, їй треба було гідного чоловіка. Але де його взяти? Старий оракул пророкував, що Формозанта належатиме тільки тому, хто натягне лук Немврода.[441] Цей Немврод, великий ловець перед Господом, залишив після себе лука на сім вавилонських футів завбільшки, з ебенового дерева, твердішого за залізо з Кавказьких гір, яке кують у кузнях Дербента. Після Немврода жоден смертний не міг натягти цього чарівного лука.

Ще було сказано, що рука, яка зігне цього лука, уб'є найстрашнішого і найлютішого з левів, яких тільки бачили у вавилонському цирку. Та це ще було не все: зігнувши лука, переможець лева повинен був подолати всіх своїх суперників, але, головне, мав бути дуже розумним, могутнім і чесним чоловіком, і повинен був володіти найрідкіснішим скарбом, який тільки є в цьому світі.

Три володарі зважилися домагатися руки Формозанти: фараон єгипетський, шах індійський і великий хан скіфський. Бел призначив день і місце для змагання в кінці свого парку, на широкім просторі, який омивали води Тігру і Євфрату, що зливалися тут. Навколо ристалища спорудили мармуровий амфітеатр, де вміщалося п'ятсот тисяч глядачів. Навпроти амфітеатру був трон царя, що мав з'явитися з Формозантою в супроводі свого двору, а праворуч і ліворуч, між троном і амфітеатром, були місця для трьох суперників і для всіх інших володарів, що поцікавилися б приїхати подивитись на цю врочисту церемонію.

Першим приїхав єгипетський фараон. Він сидів на бику Апісі[442] і тримав у руці систр Ізіди.[443] За ним ішли дві тисячі жерців, одягнених у біліше за сніг полотняне вбрання, дві тисячі євнухів, дві тисячі магів і дві тисячі воїнів.

Слідом за ним незабаром приїхав цар індійський на колісниці, в яку запряжені були дванадцять слонів. Почет його був іще численніший і блискучіший, ніж у єгипетського фараона.

Останнім з'явився цар скіфський. За ним ішли тільки вибрані воїни, озброєні луками і стрілами. За коня йому був чудовий тигр, якого він сам приборкав і який заввишки був такий, як найкращий персидський кінь. Велична й імпозантна постава цього державця затьмарила його супротивників; його білі оголені м'язисті руки, здавалося, згинали вже лук Немврода.

Спочатку троє володарів простерлись ниць перед Белом і Формозантою. Єгипетський фараон подарував царівні двох найкращих нільських крокодилів, двох гіпопотамів, двох зебр, двох єгипетських щурів і дві мумії та книги великого Гермеса,[444] які вважав за найрідкісніший скарб на землі.

Цар індійський подарував їй сто слонів, на кожному з яких була визолочена башта, і поклав їй до ніг "Веди",[445] писані рукою самого Ксакі.[446]

Цар скіфський, що не вмів ні читати, ні писати, подарував їй сто бойових коней, укритих чапраками із шкур чорнобурих лисиць.

Царівна спустила очі перед своїми поклонниками і граціозно й гідно уклонилася їм.

Бел звелів одвести цих державців до призначених для них тронів.

– Чом не маю я трьох дочок? – сказав він їм. – Я зробив би сьогодні щасливими шість осіб.

Потім він звелів тягти жереб, кому першому випробувати лук Немврода. У золотий шолом укинули імена трьох претендентів. Першим вийшло ім'я єгипетського фараона, потім ім'я індійського царя. Цар скіфський, глянувши на лука й на суперників, не шкодував, що буде третім.

Поки лагодилися до цієї врочистої спроби, двадцять тисяч пажів і двадцять тисяч молодих дівчат розносили прохолодні напої поміж лавами глядачів. Увесь світ визнавав тоді, що боги створили царів тільки на те, щоб вони повсякчас влаштовували учти, аби лиш учти ті були різноманітні; що життя людське надто коротке, щоб його якось інакше використовувати; що судові процеси, інтриги, війни, суперечки жерців, які виснажують людське життя, є речі безглузді й жахливі; що людина народжується тільки для радості; що вона не кохалася б так пристрасно й стало в розвагах, коли б не була створена для них, що суть людської натури полягає в тому, щоб звеселяти себе, і що все інше є божевілля. Цю чудесну мораль заперечували завжди тільки факти.

Коли мав розпочатися цей іспит, що мусив вирішити долю Формозанти, перед бар'єром з'явився невідомий юнак, сидячи верхи на однорозі, в супроводі челядника, що їхав теж однорогом і тримав на кулаці великого птаха. Сторожа була вражена, побачивши на такому коні постать, що мала вигляд божества. То було, як говорили потім, обличчя Адоніса на Геркулесовім тілі,[447] то була велич укупі з грацією, його чорні брови й довге русяве волосся – незнане у Вавилоні сполучення краси – зачарували присутніх; весь амфітеатр підвівся, щоб краще його бачити, усі двірські жінки втупили в нього здивовані погляди. Сама Формозанта, що спускала очі долі, підвела їх і почервоніла; троє королів зблідли. Всі глядачі, порівнюючи Формозанту з невідомим, вигукували:

– В цілому світі тільки цей юнак такий самий вродливий, як і царівна!

Здивовані воротарі спитали в нього, чи він теж володар. Чужинець відповів, що не має честі бути ним, а приїхав здалеку, цікавлячись побачити, чи є володарі, що гідні були б Формозанти. Його челядника, однорогів і птаха відвели до першого ряду; він низько вклонився Белові, його дочці, трьом королям і всім присутнім, потім, червоніючи, сів на своє місце. Двоє однорогів лягли йому біля ніг, птах сів йому на плече, а челядник, що ніс невеличку торбину, сів поруч нього.

Розпочалося змагання. Із золотого сагайдака витягли лук Немврода. Головний церемоніймейстер, що позад нього йшло п'ятдесят пажів, а попереду двадцятеро сурмачів, підніс його єгипетському фараонові, що, давши поблагословити його жерцям і поклавши на голову бикові Апісу, не мав сумніву, що матиме перемогу. Він зійшов на середину арени, зробив першу спробу, доклав усіх сил, викривляючись так, що весь амфітеатр зареготав, а сама Формозанта усміхнулася. Його первосвященик підійшов до нього.

– Нехай ваша величність, – сказав він йому, – одмовиться від цієї марної честі. Ви, без сумніву, переможете в іншому і подолаєте лева, бо маєте шаблю Озіріса. Вавилонська царівна повинна належати володареві, що має найбільше розуму, – а ви відгадаєте всі загадки. Вона повинна одружитися з найчеснотнішим, – а ви такий і є, бо вас виховали єгипетські жерці; її має взяти найщедріший, – а ви подарували їй двох кращих крокодилів і двох найкращих щурів, які були в Дельті; [448] ви маєте бика Апіса й книжки Гермеса, ці найрідкісніші в світі речі; ніхто не зможе сперечатися з вами за Формозанту.

– Маєте рацію, – сказав єгипетський король і повернувся до свого трону.

Подали лук до рук індійського володаря, та він натер собі такі пухирі, що цілих п'ятнадцять днів не проходили, і він потішав себе тим, що цар скіфський буде не щасливіший за нього.

Та ось узяв лука й скіф; сила в ньому єдналася зі спритністю; в його руках лук, здавалося, став трохи гнучкіший, він навіть трохи зігнув його, але ніяк не міг його натягти.

Глядачі, в яких добре обличчя цього царя викликало прихильність, зітхали з цих малих успіхів і вирішили, що прекрасна царівна ніколи не вийде заміж.

Тоді невідомий юнак одним стрибком перескочив на арену й, удаючись до скіфського царя, сказав йому:

– Не дивуйтеся, ваша величність, що не цілком досягай мети. Ці ебенові луки роблять у моїй країні, їх треба вміти повернути певним способом. Ви маєте більше заслуги, зігнувши його, ніж я, напнувши.

Тут він узяв стрілу з сагайдака, наклав на тятиву, напнув її й спустив стрілу геть далеко за бар'єр. Мільйони рук заплескали на це диво; весь Вавилон здригнувся від вигуків, і всі прекрасні дами заговорили:

– Яке щастя, що такий вродливий хлопець має таку силу!

Потім він витяг із кишені невеличку бронзову платівку, написав на ній щось золотим вістрям, прив'язав її до лука й подав усе це царівні з грацією, що захопила всіх присутніх; потім скромно повернувся на своє місце поміж птахом і челядником. Вавилон був вражений, троє королів засмучені, а невідомий, здавалося, нічого не помічав.

Формозанта ще дужче здивувалася, прочитавши на прив'язаній до лука бронзовій платівці невеличкий вірш, писаний доброю халдейською мовою:

Немврoдів лук тугий – бійців несхибна зброя,

Амура дивний лук вражає серце нам.

У ваших він руках. Любов'ю неземною

Проймаєте на смерть ви груди юнакам.

Могутні три царі прийшли на це змагання,

Щоб усміх ваш ясний здобути у бою.

Не знаю я, кого жде вічне раювання,

Та кожен без вагань зустріне смерть свою!

Цей маленький мадригал не розгнівив царівни. Кілька панів старого двору критикували його, кажучи, що раніше, за добрих давніх часів, Бела порівняли б до сонця, Формозанту до місяця, шию її до башти, груди до четверика пшениці,[449] – вони говорили, що чужинець не має фантазії і що він ухиляється від правил справжньої поезії, – але всі дами вважали, що вірші дуже ґречні; вони були зачудовані, що людина, яка так добре натягає лука, має такий розум. Фрейліна сказала царівні:

– Ваша величність, от змарновані таланти; до чого прислужаться цьому юнакові його розум і лук Немврода?

– Щоб чарувати, – відповіла Формозанта.

– Ах! – сказала фрейліна крізь зуби. – Ще один мадригал, і дуже можливо, що його покохають.

Тим часом Бел, порадившися з магами, заявив, що хоч жоден із трьох царів не натягнув лука Немврода, та все ж його дочка має вийти заміж, і вона належатиме тому, хто подолає великого лева, навмисне для цього відгодованого в його звіринці. Єгипетський фараон, вихований за мудрими звичаями своєї країни, зауважив, що дуже смішно, щоб одружити царя, наражати його на небезпеку від звіра. Він визнавав, що володіти Формозантою – це велика нагорода, але гадав, що коли лев задушить його, він ніколи не зможе одружитися з цією прекрасною вавилонянкою. Цар індійський погоджувався з єгиптянином. Вони вирішили, що володар Вавилона глузує з них; що треба викликати військо й покарати його; що в них є багато людей, які матимуть за велику честь померти з наказу своїх володарів, і тоді не спаде й

волосинки з їхніх святих голів; що вони легко скинуть з престолу вавилонського царя, а потім тягтимуть жереб, кому з них володіти прекрасною Формозантою.

По цій угоді обидва царі, не гаючись, вислали кожен до своєї країни гінців з наказом зібрати армію в триста тисяч чоловік, щоб добути Формозанту.

Тим часом скіфський цар сам вийшов на арену з шаблею в руці. Він не був до нестями закоханий у чари Формозанти; слава була його єдиною пристрастю, вона й привела його до Вавилона. Він хотів довести, що коли індійський і єгипетський володарі надто обережні, щоб погодитися на зустріч з левом, то сам він досить відважний, щоб піти в бій і підтримати честь царського вінця, його незвичайна відвага не дозволила йому навіть узяти до послуг свого тигра. Він вийшов сам, легко озброєний, у крицевому, прикрашеному золотом шоломі, над яким розвівалися три біліші за сніг кінські хвости.

Проти нього випустили найбільшого з левів, що будь-коли зростали в горах Лівану;[450] страшні його кігті могли, здавалося, розірвати заразом трьох царів, а величезна паща пожерти їх. Страшне рикання розлягалося по амфітеатру. Два хоробрі бійці стрімголов кинулися один на одного; відважний скіф устромив свою шаблю в пельку левові, але вістря її, наткнувшись на один з тих міцних зубів, яких ніщо не могло зламати, розлетілося на скалки, і страховище лісів, розлючене раною, вже запустило свої скривавлені кігті в тіло царя.

Невідомий юнак, зворушений небезпекою, що загрожувала мужньому цареві, наче блискавка кинувся на арену; він одрубав левові голову так легко, як тепер на наших каруселях молоді кавалери збивають голови у маврів або персні.

Потім, витягти невеличку коробку, він подав її скіфові з такими словами:

– У цій коробочці, ваша величність, чистий ясенець, у який вірять у моїй країні; ваші славні рани загояться від нього в одну хвилину. Тільки випадково не змогли ви подолати лева, та, незважаючи на це, ваша мужність усіх нас захоплює.

Скіфський цар, більше схильний до вдячності, ніж до заздрості, подякував своєму визволителеві й, ніжно обнявши його, пішов до свого покою, щоб прикласти ясенець до ран.

Невідомий дав левову голову своєму челядникові, який вимив її у водоймищі, що було під амфітеатром, і, випустивши з неї всю кров, витяг зі своєї торбинки кліщі, висмикнув ними з пащі лева сорок зубів і вставив на їх місце сорок таких самих завбільшки діамантів.

Його господар зі звичайною своєю скромністю повернувся на своє місце. Він дав голову лева своєму птахові.

– Любий пташе, – сказав він, – однеси до ніг Формозанти цей невеличкий знак пошани.

Птах полетів, тримаючи в кігтях страшний трофей. Він приніс його до ніг царівни, схиливши шанобливо шию й згинаючись перед нею. Сорок діамантів засліпили всім очі. У пишному Вавилоні ще не бачили таких самоцвітів: на смарагди, топази, сапфіри і карбункули тоді дивилися там як на найдорогоцінніші окраси. Бел і весь двір були в захваті. Ще більше вражав їх птах, що приніс цей подарунок. Він був завбільшки з орла, але очі в нього були ніжні й лагідні, в орла ж вони горді й грізні. Дзьоб у нього був рожевий і, здавалося, чимось нагадував чарівні уста Формозанти. Шия його мінилася фарбами веселки, але яскравішими і осяйнішими. Золото всіх відтінків виблискувало в його пір'ї. Лапи в нього були наче суміш срібла з пурпуром, а хвости найкращих із птахів, яких пізніш запрягали в колісницю Юнони,[451] меркли перед його хвостом.

Увагу, цікавість, здивування, захват усього двору привертали то сорок діамантів, то цей чарівний птах.

Він сів на балюстраді між Белом і його дочкою. Формозанта гладила його, пестила і цілувала. Він, здавалося, приймав ці пестощі з насолодою, до якої примішувалася пошана. Коли царівна давала йому поцілунок, він повертав його і потім, зворушений, дивився на неї. Вона дала йому тістечок і фісташок, які він брав своєю пурпурно-сріблястою лапою і з невимовною грацією вкидав у дзьоб.

Бел, уважно розглянувши діаманти, вирішив, що ціла його провінція ледве чи може викупити такий багатий подарунок. Він наказав, щоб для невідомого виготували дари ще розкішніші, ніж ті, що приділені були для трьох державців.

– Цей юнак, – сказав він, – є, безперечно, син або китайського імператора, або короля тої частини світу, про яку я чув і яку називають Європою, або він син африканського царя, володіння якого, кажуть, межують з Єгиптом.

Він одразу ж послав свого оберштальмейстера привітати невідомого юнака і спитати, чи не є він державець якоїсь із цих імперій і чому, маючи такі незвичайні скарби, приїхав він з одним слугою і невеличкою торбинкою.

Поки оберштальмейстер підходив до амфітеатру, щоб виконати це доручення, приїхав верхи на однорозі другий слуга. Він, звертаючись до юнака, сказав йому:

– Життю Ормара, вашого батька, надходить кінець, я приїхав сповістити вас про це.

Невідомий звів очі до неба, заплакав і відповів одним словом:

– Їдьмо.

Оберштальмейстер, переказавши привітання Бела тому, хто переміг лева, подарував сорок діамантів і володів прекрасним птахом, спитав у слуги, яким же царством править батько цього юного героя. Слуга відповів:

– Батько його – старий пастух, якого дуже люблять в окрузі.

Поки тривала ця коротка розмова, невідомий сів на свого однорога і сказав оберштальмейстерові:

– Пане, дозвольте передати Белові і його дочці моє щедре шанування і скажіть царівні, що я прошу добре дбати за птаха, якого я лишаю їй; він єдиний на весь світ, і цим він подібний до неї.

Сказавши це, він виїхав, як блискавка. Обидва слуги виїхали за ним і зникли з очей.

Формозанта не могла втриматися й голосно зойкнула. Птах, обернувшись до амфітеатру, де раніше сидів його господар, здавалося, дуже засмутився, не бачачи його, потім, пильно глянувши на царівну й тихенько потершися дзьобом об її прекрасну руку, він неначе віддавав себе їй до послуг.

Бел, дізнавшись, що цей незвичайний юнак – син пастуха, здивувався, як ніколи раніш, і не міг тому повірити. Він послав навздогін за ним, але швидко йому доповіли, що однорогів, на яких виїхали три вершники, не можна наздогнати і що, їдучи чвалом, вони, мабуть, роблять по сто миль за день.

II

Усі обмірковували цю дивовижну подію і марно силкувалися довідатись, як пастухів син міг подарувати сорок великих діамантів і чому він приїхав однорогом. Усі розгубилися, а прекрасна Формозанта, пестячи свого птаха, була в глибокій задумі.

Княжна Альдея, її двоюрідна сестра, яка була стрункa і майже така сама вродлива, як Формозанта, сказала їй:

– Сестро моя, не знаю, чи цей молодий напівбог є пастухів син, чи ні, але мені здається, що він виконав усі умови, зв'язані з вашим шлюбом: він натягнув лук Немврода, він переміг лева, він дуже розумний, бо написав для вас досить гарний експромт. Після того як він дав вам сорок величезних діамантів, ви не можете заперечувати, що він найщедріший з людей; він володіє птахом, якого не знайти більше в світі. Його доброчинність не має меж, адже, замість того щоб лишитися біля вас, він не вагаючись виїхав, як тільки дізнався, що батько його хворий. Усі вимоги оракула він виконав, окрім однієї – перемогти своїх суперників, але він зробив більше: він урятував життя єдиному суперникові, якого міг боятися, а коли б він захотів битися з двома іншими, то, гадаю, немає сумніву, що він легко переміг би їх.

– Усе, що ви кажете, – правда, але чи можливо, щоб найбільший з людей і, може, найлюб'язніший, був сином пастуха? – відповіла Формозанта.

Статс-дама, яка втрутилася до розмови, сказала, що дуже часто слово "пастир" застосовують до царів. Їх називають пастирями, бо вони стрижуть свої отари, і що це, безперечно, поганий жарт слуги, що молодий герой приїхав з таким невеличким почтом тільки для того, щоб показати, що його власні заслуги вищі за королівську пишноту і що тільки він сам домігся Формозанти. У відповідь на це царівна тільки осипала птаха тисячею поцілунків.

Тим часом справили величезний бенкет для трьох царів і для інших володарів, що приїхали на свято. Царева дочка і небога мусили приймати гостей. Царям принесли подарунки, гідні вавилонської пишноти. Чекаючи трапези, Бел скликав раду, щоб вирішити справу зі шлюбом Формозанти. Бувши тонким політиком, він сказав:

– Я старий, не знаю, що мені робити й кому віддати мою дочку. Той, хто заслужив її, – тільки простий пастух; царі єгипетський і індійський – боягузи; мені подобається цар скіфський, але він не виконав жодної умови. Я маю ще порадитися з оракулом. Міркуйте тим часом, і ми постановимо так, як скаже оракул, бо цар повинен поводитися тільки згідно з волею безсмертних богів.

Тут він пішов до своєї молитовні; оракул, як звичайно, відповів йому дуже коротко: "Твоя дочка одружиться тільки тоді, як попоїздить світом". Здивований Бел повернувся до радників і переказав відповідь оракула.

Усі міністри дуже шанували оракулів, усі погоджувалися чи удавали, ніби погоджуються, що оракули є основа релігії, що розум повинен мовчати перед ними, що це через них царі правлять народами, а маги царями; що без оракулів на землі не було б ні чесноти, ні відпочинку. Потім, засвідчивши найглибшу до них пошану, мало не всі зважили, що цей оракул надто зухвалий, що йому не треба скорятися, що нема нічого непристойнішого для дівчини, а тим більше для дочки великого вавилонського царя, як їхати невідомо куди; що це добрий спосіб зовсім не одружитися чи одружитися потай, негідно й непристойно, що, одне слово, оракул не має й найменшого здорового глузду.

Наймолодший з міністрів, на ім'я Онадаз, найрозумніший з них, сказав, що оракул, очевидно, мав на увазі богомілля чи прощу і що він пропонує себе в проводирі царівні. Рада погодилася з його думкою, але кожен хотів бути за проводиря. Цар вирішив, що царівна може поїхати в храм, трасантів за триста від міста, по дорозі в Аравію, щоб поклонитися

святому, який нібито влаштовував щасливі шлюби дівчатам, і що поїде з нею старшина ради. Після цієї постанови пішли вечеряти.

III

Посеред садів, між двох водоспадів, підносився овальний салон на триста футів у діаметрі, його блакитне склепіння, усипане золотими зірками, відбивало дійсне розміщення сузір'їв і планет. Склепіння це оберталося, як і небо, за допомогою машин, так само невидимих, як і ті, що керують небесним рухом. Сто тисяч світильників, у циліндрах гірського кришталю, освітлювали зокола й зсередини їдальню; у буфеті, який мав вигляд амфітеатру, було двадцять тисяч ваз і золотих блюд, а проти буфету сиділи музиканти. У двох інших амфітеатрах були: в одному – овочі всіх сезонів, у другому – кришталеві амфори, в яких вилискували вина, які тільки бувають у світі.

Гості посідали навколо столу, вкритого візерунками квітів і фруктів з дорогоцінного каміння. Прекрасна Формозанта сиділа між царем індійським і фараоном єгипетським, прекрасна Альдея – біля скіфського царя. Було ще тридцять інших володарів, і біля кожного сиділа одна з кращих двірських дам. Посередині, проти своєї дочки, сидів цар вавилонський. Здавалося, він сумував, що не знайшов їй гідного мужа, і разом з тим радів, що вона ще біля нього. Формозанта попрохала в нього дозволу посадити свого птаха біля себе на столі; цар охоче погодився.

Під звуки музики кожен володар міг вільно розмовляти зі своєю сусідкою. Бенкет був приємний і пишний. Перед Формозантою поставили рагу, яке дуже любив її батько. Царівна сказала, що цю страву треба було б подати його величності, і відразу ж птах, на диво спритно, вхопив блюдо і подав його цареві. Ще ніколи так не дивувалися за вечерею. Бел так само, як і дочка його, пестив птаха. Раптом птах полетів назад до Формозанти. Летячи, він розгорнув такий прекрасний хвіст, його розкриті крила були таких блискучих кольорів, золоте пір'я так сліпуче виблискувало, що всі дивилися тільки на нього, а музики

припинили грати і стояли непорушні. Ніхто не їв, ніхто не розмовляв, чути було тільки захоплене шепотіння. Протягом вечері вавилонська царівна цілувала його, забувши про всіх володарів на світі. А царі індійський та єгипетський відчували, як зростає їх досада й обурення, і кожен з них дав собі слово прискорити прихід своїх трьохсоттисячних армій, щоб помститися.

Щодо скіфського царя, то він захопився розмовою з прекрасною Альдеєю. Його горде серце ніби не помічало неуважності Формозанти і було до неї швидше байдуже, ніж гнівне.

– Вона прекрасна, – говорив він, – визнаю це, але вона, здається мені, належить до тих жінок, які цікавляться тільки власною вродою і які гадають, що людський рід повинен їм бути дуже вдячний уже за те, що вони дозволяють показувати себе привселюдно. У моїй країні не обожують ідолів; мені більше подобається весела й уважна погануля, ніж ця прекрасна статуя. Ви, пані, такі самі чарівні, як вона, а ви дозволяєте собі принаймні хоч розмовляти з чужинцями. Зі скіфською щирістю признаюсь вам, що я віддаю вам перевагу перед вашою сестрою.

Проте він помилявся щодо вдачі Формозанти; вона не була така пихата, як здавалося. Але Альдеї дуже сподобався його комплімент. Розмова їхня стала дуже цікава: поки вийшли з-за столу, і він і вона порозумілися й були дуже задоволені.

Після вечері вийшли прогулятися в парку. Цар скіфський і Альдея не забули відшукати затишний куточок. Альдея, що була щира на вдачу, сказала цареві:

– Я ненавиджу мою двоюрідну сестру, хоч вона й краща за мене і її чекає вавилонський трон. Честь сподобатися вам для мене привабливіша. Я волію краще Скіфію з вами, ніж вавилонську корону без вас, але ця корона належить мені за правом, коли є права на світі, бо я

походжу від старшого Немврода коліна, а Формозанта тільки від молодшого. Її дід скинув з царства мого діда і вбив його.

– То от яке кревне право у вавилонських царів! – сказав скіф. – Як звали вашого діда?

– Його звали Альдей, як і мене, батько мав таке саме ім'я; його з матір'ю заслали були в глибину імперії, а по їхній смерті Бел, не боячись мене, побажав виховати мене разом зі своєю дочкою, але він вирішив, що я ніколи не вийду заміж.

– Я помщуся за вашого діда, вашого батька й за вас, – сказав цар скіфський, – я відповідаю за те, що ви вийдете заміж, я заберу вас позавтрьому рано-вранці, бо завтра мушу обідати з вавилонським царем, і щоб підтримати ваші права, я приведу армію в триста тисяч!

– Я згодна, – відповіла прекрасна Альдея, і, давши одне одному слово честі, вони розійшлися.

Незрівнянна Формозанта вже давно пішла спати. Вона звеліла поставити біля свого ліжка срібний ящик, а в ньому апельсинове дерево, на якому б опочивав її птах. Запона над ліжком була спущена, але Формозанті не хотілося спати, – серце й уява її надто були збуджені. Прекрасний невідомий стояв їй перед очима, вона бачила, як він пускав стрілу з лука Немврода, вона стежила, як він рубав голову левові, вона знову читала його мадригал, нарешті, вона бачила, як він вихопився з натовпу й сів на свого однорога. Тоді вона вибухнула риданнями й вигукнула крізь сльози:

– То я його вже не побачу, він не прийде знов!

– Він вернеться, пані, – відповів їй птах з височини свого апельсинового деревця. – Хіба можна побачити вас і не бачити знову?

– О небо! о вічні сили! Мій птах розмовляє чистою халдейською мовою! – Говорячи так, вона одсунула запону, стала навколішки на ліжкові й простягла до нього руки. – Чи ви часом не бог, що зійшов на землю? Чи ви не великий Оромазд,[452] що сховався під цим чудовим пір'ям? Коли ви бог, поверніть мені цього прекрасного юнака!

– Я тільки птах, – обізвався той, – але я народився за тих часів, коли всі тварини ще розмовляли і коли птахи, змії, осли, коні, грифи вміли розмовляти з людьми. Я не хотів говорити привселюдно, боячись, щоб ваші двірські дами не прийняли мене за чаклуна. Я признаюсь у цьому тільки вам.

Здивована, спантеличена, нестямна від такого чуда, Формозанта, хвилюючись і кваплячись запитати про сто речей одразу, спитала його спочатку, якого він віку.

– Двадцять сім тисяч дев'ятсот років і шість місяців, пані. Мені минуло стільки, скільки треба планеті, щоб пройти свій шлях по орбіті, що ваші маги називають рівноденням і що тягнеться близько двадцяти восьми тисяч ваших років. Є планети, що обертаються й довше, отже, є й істоти, далеко старіші за мене. Вже двадцять дві тисячі років, як я навчився халдейської мови під час однієї мандрівки, і в мене завжди зберігалася любов до халдейської мови. Але мої брати, інші тварини, не хочуть розмовляти у ваших краях.

– А чому, мій божественний пташе?

– Ох! Це тому, що люди взяли за звичай їсти нас, замість того щоб розмовляти з нами й учитися в нас. Варвари! Хіба не мусили б вони переконатися, що, маючи ті самі органи, що й вони, ті самі почуття, ті самі потреби, ті самі бажання, ми маємо те, що зветься душею, що ми брати їхні й що варити і їсти треба тільки злих тварин? Ми такі рідні вам, що великий Творець, безсмертний Сотворитель усього, складаючи з

людиною договір, заборонив вам споживати нашу кров, а нам смоктати вашу.

Байки вашого стародавнього Локмана,[453] перекладені стількома мовами, будуть вічним свідоцтвом щасливих стосунків, які колись були між нами й вами. Усі вони починаються так: "За часів, коли тварини розмовляли". Правда, поміж вас є багато жінок, що розмовляють зі своїми собаками, але ті постановили не відповідати, бо їх батогами силують іти на полювання і бути співучасниками вбивства наших старих спільних друзів – оленів, ланей, зайців і перепілок.

У вас і тепер є старовинні поеми, в яких коні розмовляють, а ваші візники повсякчас звертаються до них, але так нечемно й такими бридкими словами, що коні, які колись любили вас, тепер вас зневажають.

Країна, де живе ваш прекрасний невідомий, найдовершеніший із чоловіків, лишилася єдиною, де ваша порода вміє ще любити нашу й розмовляти з нами, і це єдиний закуток на землі, де люди справедливі.

– А де вона, ця країна мого дорогого невідомого? Як ім'я цього героя? Як зветься його держава? Я ніколи не повірю, що він пастух, як не повірю, що ви – кажан.

– Його країна, пані, є країна ґанґаридів,[454] народу чесного й непереможного, що живе на східному березі Ґанґу. Ім'я мого друга – Амазан. Він не цар, і я навіть не знаю, чи захотів би він принизитися до того, щоб стати ним. Він надто любить земляків; він пастух, як і вони. Але не думайте, що ці пастухи схожі на ваших, які, ледве вкриті дрантливим лахміттям, стережуть баранів, незрівнянно краще вдягнених, ніж вони, що стогнуть під гнітом злиднів і платять збирачеві податків половину мізерної платні, яку одержують від хазяїв. Ґанґаридські пастухи від народження всі рівні, вони самі володіють незчисленними отарами, що вкривають їхні вічно уквітчані луки. Їх

ніколи не вбивають; убити й з'їсти собі подібного – це на Ґанґу жахливий злочин. Їхня вовна, тонша й блискучіша за найкращий шовк, становить найвидатніший предмет торгівлі на Сході. До того ж на ґанґаридській землі є все, чого може забажати людина; оті великі діаманти, які Азаман мав честь вам подарувати, взято з копальні, що належить йому; отой одноріг, що ним, як ви бачили, він приїхав, є звичайна тварина для їзди в ґанґаридів; то найкраща, найгордіша, найстрашніша й найдобріша тварина, яка прикрашає землю. Досить сотні ґанґаридів і сотні однорогів, щоб створити незчисленну армію. Близько двох століть тому один індійський цар був такий безумний, що захотів завоювати цю країну; він з'явився в супроводі десятьох тисяч слонів і мільйона вояків. Однороги пробивали слонів, наче польових жайворонків, яких я бачив на вашому столі нанизаними на золотому рожні. Вояки падали під ґанґаридськими шаблями, як у жнива рис, підрізаний руками східних народів. Тоді взяли в полон царя і шістсот тисяч вояків; царя викупали в цілющих водах Ґанґу й призначили йому місцевий режим, який полягав у тому, щоб їсти тільки рослини, від природи призначені для годівлі тих, хто дихає. Люди, що їдять м'ясо і п'ють міцні напої, мають кров запалену й затруєну, від якої божеволіють стома різними способами. Головне безумство цих людей – люте бажання проливати кров своїх братів і руйнувати плідні простори, щоб потім панувати над цвинтарями. Було витрачено цілих шість місяців на те, щоб вилікувати індійського царя від його хвороби. Коли нарешті лікарі помітили, що пульс його став спокійніший і стриманіший, вони видали свідоцтво про це раді ґанґаридів. Ця рада, погодившись також із думкою однорогів, людяно відіслала індійського царя, дурний його двір і недоумкуватих вояків у їхню країну. З того часу вони стали мудріші, й відтоді індуси поважають ґанґаридів, як неуки, що хочуть навчитися, поважають у вас халдейських філософів, до яких не можуть дорівнятися.

– До речі, мій любий пташе, – сказала царівна, – чи є якась релігія у ґанґаридів?

– Чи є там релігія, пані! В ті дні, коли на небі повний місяць, ми збираємося дякувати Богові, чоловіки в одному великому кедровому

храмі, жінки в іншому, щоб не розважатися; птахи в гайку, чотириногі на чудовому лузі. Ми дякуємо Богові за все добро, яке він зробив нам; особливо папуги вміють у нас чудесно виголошувати казання. Така батьківщина мого дорогого Амазана, там живу і я. Я так з ним приятелюю, як ви його кохаєте. Коли ви вірите мені, поїдемо разом зі мною, віддасте йому візит.

– По правді, мій пташе, ви обрали собі гарне ремесло, – відповіла всміхаючись принцеса, що мріяла помандрувати й не зважувалась сказати це.

– Я служу моєму другові, – сказав птах, – а після щастя вас кохати найбільше щастя є сприяти вашому коханню.

Формозанта вже не знала, де вона; їй здавалось, що вона ширяє над землею. Усе, що вона побачила за цей день, усе, що тепер бачила й чула, і, головне, те, що відчувала у своєму серці, викликало в ній блаженство, далеко більше за те, яке відчувають нині мусульманські щасливці, коли, визволившись від земних пут, вони бачать себе на дев'ятому небі, в обіймах гурій,[455] овіяні й пройняті небесною славою та раюванням.

IV

Уся ніч минула в розмовах про Амазана, якого вона називала тепер своїм пастушком. І з того часу в багатьох народів вживають слова "пастушок" і "коханець" одне замість одного. То вона питала в птаха, чи мав Амазан інших коханих; той відповідав, що ні, і Формозанта не тямилася з радощів. То вона хотіла знати, як він живе, і з захопленням дізналася, що він витрачає свій час на те, щоб робити добро, розвивати мистецтво, доходити таємниць природи, вдосконалювати себе. То вона хотіла знати, чи душа її птаха тієї самої породи, що й душа коханого, і чому він живе двадцять вісім тисяч років, тимчасом як коханий має тільки двадцять дев'ять. Вона ставила сотню подібних питань, на які

птах відповідав обережно, і це викликало ще більшу цікавість. Нарешті сон склепив їм очі й овіяв царівну солодкою облудою насланих богами снів, які інколи перевершують дійсність і пояснити які було б надто важко навіть халдейській філософії.

Формозанта прокинулася, як на неї, пізно. Ще був ранок, коли її батько ввійшов до світлиці. Птах шанобливо й чемно зустрів царя, злетів до нього, стрепенув крилами, витягнув шию й сів знову на своє апельсинове дерево. Цар сів на ліжко до дочки, яка від своїх мрій ще більше покращала, його велика борода схилилася до її прекрасного обличчя, й, двічі поцілувавши її, він сказав:

– Люба моя дочко, вчора ви не могли вибрати собі чоловіка, як я сподівався, та, проте, вам треба його мати: того вимагає благо моєї імперії. Я порадився з оракулом, що, як ви знаєте, ніколи не бреше і керує всіма моїми вчинками; він наказав мені послати вас у мандрівку. Отже, вам треба зробити подорож.

– Ах, звичайно, до ґанґаридів! – сказала царівна і, прохопившися цими словами, ясно відчула, що сказала дурницю. Цар, що не знав і слова з географії, спитав, що вона розуміє під ґанґаридами, та вона легко викрутилася. Цар сказав їй, що вона має піти на прощу, і він призначив уже осіб для почту: голову державної ради, первосвященика, двірську даму, лікаря, аптекаря і птаха з усією потрібною челяддю.

Формозанта ніколи не виходила з царського палацу і до свята на честь трьох царів та Амазана провадила дуже безбарвне життя серед пишноти двірського етикету і марних розваг, а тому була в захваті, що піде на прощу. "Хто знає, – гадала вона, – чи не навіють боги моєму любому ґанґаридові бажання піти в той самий храм і чи не матиму я щастя побачити його серед прочан". Вона ніжно подякувала батькові й сказала, що завжди потай шанувала святого, до якого він її виряджав.

Бел почастував гостей прекрасним обідом, на якому були тільки чоловіки. Гостей добрали невдало: царі, князі, міністри, первосвященики – усі заздрили один одному, усі зважували свої слова, усі хвилювали один одного й самих себе. Обід був сумний, хоч і багато пили. Обидві царівни лишилися в своїх покоях, готуючись до свого від'їзду. Вони обідали скромно. Потім Формозанта пішла в сад прогулятися зі своїм дорогим птахом, який, щоб розважити її, перелітав з дерева на дерево, розпустивши пишний хвіст і чудове пір'я.

Єгипетський фараон, бувши напідпитку, щоб не сказати п'яний, взяв у пажа свого лука й стріли. Цей державець, по правді, був найнезугарнішим із стрільців своєї країни; коли він стріляв у ціль, найнебезпечніше місце було те, куди він цілив. Але прекрасний птах, летячи швидко, як і стріла, сам підставив себе під удар і, весь скривавлений, упав в обійми Формозанти. Сміючись, як дурень, єгиптянин повернувся до своїх покоїв. Царівна голосно зойкнула, ллючи сльози та роздираючи щоки та груди. Вмираючи, птах шепнув їй:

– Спаліть мене й не забудьте віднести попіл до щасливої Аравії, на схід од старовинного міста Адема, чи Едема, і покласти на сонці на невеличке вогнище з гвоздичного й коричного дерева. – Промовивши це, він сконав.

Формозанта була довго непритомна й отямилася тільки на те, щоб вибухнути новими риданнями. Батько, поділяючи її сум і клянучи єгипетського фараона, був певний, що ця подія провіщає сумне прийдешнє. Він швиденько пішов порадитися з оракулом. Оракул відповів: "Усе сплітається – життя й смерть, зрада і вірність, втрата і здобич, недоля й щастя". Ні цар, ні його рада не могли нічого тут добрати, але кінець кінцем, він був задоволений, бо виконав свій релігійний обов'язок.

Поки він радився з оракулом, його заплакана дочка звеліла віддати птахові сумні почесті, як він наказав, і вирішила одвезти його до Аравії, хоч би й з небезпекою для життя. Його спалили в неспалимім полотні,

[456] на якому він звичайно спав. Формозанта зібрала попіл у маленьку золоту вазу, всю оздоблену карбункулами й діамантами, які повитягала з левової пащі. Чом не могла вона, замість того щоб виконувати цей сумний обов'язок, спалити живим мерзенного єгипетського фараона! То було єдине її бажання. В досаді вона звеліла вбити його двох крокодилів, двох його гіпопотамів, двох зебр, двох щурів, а обидві мумії наказала викинути в Євфрат. Коли б вона дістала його бика Апіса, вона не помилувала б і його.

Єгипетський фараон, ображений такою наругою, одразу ж виїхав з тим, щоб наказати виступити своїм трьомстам тисячам людей. Бачачи, що його спільник од'їхав, індійський цар того ж дня повернувся до себе, твердо намірившись приєднати свої триста тисяч індусів до єгипетського війська. Цар скіфський вирушив уночі разом з Альдеєю, твердо вирішивши змагатися за неї на чолі трьохсот тисяч скіфів і повернути вавилонську спадщину, яка належала їй, бо вона походила від старшого коліна.

Прекрасна Формозанта і собі зі своїм почтом вирушила в дорогу о третій годині ранку, гадаючи, що прибуде в Аравію, щоб виконати останнє бажання свого птаха, і що невмирущі боги повернуть їй її любимого Амазана, без якого вона не може жити.

Отже, прокинувшись, цар вавилонський не знайшов нікого.

– Он як кінчаються великі свята! – сказав він. – І яку дивну порожнечу лишають вони в душі, коли мине той гармидер.

Але його охопив справжній царський гнів, коли він довідався, що викрадено Альдею. Він наказав розбудити всіх міністри? і скликати на нараду. Чекаючи, поки вони прийдуть, він не забув порадитися зі своїм оракулом, але ніяк не міг добитися нічого, крім цих, уславлених з того часу слів: "Коли дівчат не віддають, вони віддаються самі".

Відразу наказано було вислати триста тисяч чоловік проти скіфського царя. І от запалала найжахливіша війна, що виникла внаслідок найблискучішого свята, яке тільки було на землі. Азію мали зруйнувати чотири армії по триста тисяч бійців у кожній. Ясно, що Троянська війна, яка кілька століть по цьому здивувала світ, була тільки дитячою забавкою, але треба зважити на те, що в троянській суперечці йшлося про стару, досить розпусну жінку, яку двічі викрадали,[457] тимчасом як тут ішлося про двох дівчат і птаха.

Індійський цар чекав своєї армії на великім чудеснім шляху, що вів тоді навпростець від Вавилона до Кашміру. Скіфський цар з Альдеєю їхали прекрасною дорогою, що вела до гори Іммаус.[458] Усі ці шляхи потім занепали від поганого догляду. Єгипетський фараон рушив на захід і наближався до невеличкого Середземного моря, яке неуки-євреї назвали потім Великим морем.

Щодо прекрасної Формозанти, то вона їхала по бассорській дорозі, обсадженій високими пальмами, які давали вічний холодок і овочі о всякій порі року. Храм, до якого вона йшла на прощу, був у самій Бассорі.[459] Святий, на честь якого був поставлений цей храм, був схожий на того святого, якого пізніш обожували в Лампсаку.[460] Він не тільки постачав дівчатам чоловіків, але часто й сам заступав місце чоловіка. То був найбільш шанований в Азії святий.

Формозанту не цікавив бассорський святий; вона думала тільки про свого любого ґанґаридського пастуха, про свого милого Амазана. Вона гадала сісти на корабель у Бассорі й поїхати до щасливої Аравії, щоб зробити все, як наказав убитий птах.

Тричі вже заходило сонце, коли Формозанта, увійшовши до готелю, де її гоффур'єри все наготували для неї, дізналася, що туди приїхав і єгипетський фараон. Довідавшись від своїх шпигунів про шлях царівни, він одразу змінив свій маршрут разом зі своїм численним почтом. Він поставив біля всіх дверей вартових, увійшов до світлиці прекрасної Формозанти і сказав їй:

– Ваша величність, саме вас я й шукаю. Ви дуже мало зважали на мене, коли я був у Вавилоні, а карати зневажливих і примхливих – це справедлива річ. Сьогодні ви, будь ласка, повечеряйте зі мною; у вас не буде іншого ліжка, крім мого, і я поводитимуся з вами залежно від того, наскільки буду задоволений вами.

Формозанта бачила, що несила їй; вона знала, що розум полягає в тому, щоб пристосуватися до обставин, і вирішила визволитися від єгипетського фараона через невинну хитрість. Вона глянула на нього скоса, що через багато століть по цьому стало називатись "поводити очима", і заговорила до нього так скромно, мило, ласкаво і так чарівливо, що наймудріший з чоловіків утратив би розум, а найвидючіший був би осліп від цих слів:

– Признаюся вам, пане, що я ні разу не насмілилася глянути на вас, коли ви зробили цареві, моєму батькові, честь, завітавши до нього; я боялася свого серця, боялася своєї наївної простоти, я тремтіла від страху, щоб мій батько й ваші суперники не помітили переваги, яку я вам віддавала і якої ви так заслуговуєте. Тепер я можу одкритися в своїх почуттях. Присягаюся биком Апісом, якого, після вас, поважаю найбільше на світі, що я в захопленні від ваших пропозицій. Я вже вечеряла з вами у мого батька, я охоче вечерятиму з вами тут, хоч батька й не буде; я проситиму вас тільки, щоб із нами пив ваш великий первосвященик. У Вавилоні здалося мені, що він дуже приємний гість. Щодо вашої другої пропозиції, то вона дуже принадна, але вельможній дівчині не личить про це говорити. Досить з вас знати, що я вважаю вас за найбільшого з володарів і найприємнішого з чоловіків.

Від цих слів єгипетському фараонові голова пішла обертом, і він охоче погодився, щоб первосвященик був третім.

– Прошу у вас іще ласки, – сказала царівна, – дозвольте моєму аптекареві прийти до мене; у дівчат завсіди трапляються або перебої в серці, або кольки чи задишка, і вони потребують певного догляду,

певного режиму. Одне слово, мені конче потрібен мій аптекар, і я сподіваюся, що ви не відмовите мені в цім невеличкім доказі кохання.

– Ваша величність, – відповів їй єгиптянин, – хоч аптекар має погляди, протилежні моїм, і хоч його мистецтво суперечить моєму, я надто добре знаю життя, щоб одмовити вам у такім справедливім проханні. Я накажу, щоб він прийшов до вас перед вечерею. Я визнаю, що ви маєте бути трохи втомлені з дороги, вам, мабуть, потрібна також і покоївка; ви можете покликати ту, котра вам найбільше подобається. Я чекатиму далі ваших наказів і пильнуватиму ваших вигод.

Він вийшов. Прийшли аптекар і покоївка на ім'я Ірля, на яку царівна цілком звірялася. Вона наказала їй на вечерю подати шість пляшок шіразького вина і напоїти цим вином усіх вартових офіцерів; потім порадила аптекареві вкинути в ті пляшки дещо зі своїх ліків, од яких люди засинають на двадцять чотири години і які завжди були в нього напоготові. Її наказ виконали точно. За півгодини прийшов фараон з первосвящеником. Вечеря була дуже весела; фараон із жерцем вихилили всі шість пляшок і призналися, що ніколи в Єгипті не пили такого доброго вина; покоївка подбала напоїти слуг, що прислуговували за вечерею. Щодо царівни, то вона дуже пильнувала нічого не випити й посилалася на те, що аптекар наказав їй дотримуватися дієти. Незабаром усі поснули. У первосвященика єгипетського фараона була найкраща борода, яка тільки буває в людей його сану. Формозанта дуже спритно обрізала її, потім, пришивши до невеличкої стрічки, підв'язала її собі до підборіддя. Сама вона загорнулася в жерцеве вбрання з усіма ознаками його сану, а покоївку одягли ніби прислужника богині Ізіди. Нарешті, захопивши свою урну й самоцвіти, вона вийшла з готелю поміж вартових, що спали, як і їхній пан. Супутниця її подбала про те, щоб перед дверима було двоє добрих коней. Царівна не могла взяти із собою жодного з офіцерів свого почту, бо їх заарештувала б головна варта.

Формозанта та Ірля проїхали крізь лави вояків, які, вважаючи царівну за жерця, називали її "превелебним святим отцем"[461] і просили в неї благословення. Дві втікачки приїхали до Бассори за

двадцять чотири години, раніше, ніж фараон прокинувся; тут вони скинули своє вбрання, яке могло викликати підозру. Якнайшвидше найняли вони корабель, і він перевіз їх через Ормуздову протоку до прекрасних едемських берегів,[462] у щасливу Аравію. Це був той самий Едем, сади якого вславилися так, що стали потім оселею праведних. Вони стали прообразом для Єлісейських полів,[463] для садів Гасперид,[464] садів Острова Щасливих,[465] бо в цім гарячім підсонні люди не можуть уявити більшого блаженства, як холодок і дзюркотіння води. Вічно жити в небесах з найвищою істотою чи прогулюватися райськими садами було рівнозначне для людей, що розмовляють, самі себе не розуміючи, і не можуть ще мати ні ясних ідей, ані точних висловів.

Щойно царівна опинилася на цій землі, вона зразу ж подбала про те, щоб віддати любому птахові ті жалобні почесті, яких він вимагав од неї. Прекрасними руками своїми склала вона з гвоздичного й коричного гілля невеличке багаття. Яке ж було її здивування, коли, висипавши на це багаття попіл від птаха, вона побачила, як він сам собою запалав. Швидко вогонь пожер усе, та замість попелу з'явилося величезне яйце, з якого вийшов птах, ще кращий, ніж будь-коли перед тим. То були найкращі хвилини, які царівна переживала за все своє життя: тільки одна хвилина могла б бути краща за це, і вона бажала її, хоч і не сподівалася.

– Тепер я бачу, – сказала вона птахові, – що ви той фенікс,[466] про якого я чула. Я мало не помираю від здивування й радості. Я не вірила в воскресіння мертвих, але моє щастя переконує мене в цьому.

– Ваша величність, воскресіння є найпростіша в світі річ, – сказав їй фенікс, – не дивніше народитися двічі, ніж один раз. У цьому світі все воскресає; гусінь воскресає в метеликах, покладена в землю кісточка воскресає в дереві, усі поховані в землі тварини воскресають у травах, рослинах і годують інших тварин, становлячи частку їхньої істоти. Всі частини, з яких складаються тіла, утворені з інших істот. Правда, я єдиний, якому могутність Ормузда дарувала ласку воскресати в своїм власнім вигляді.

Формозанта, що повсякчас дивувалася, відколи вперше побачила Амазана й фенікса, сказала йому:

– Я розумію, що велике божество могло створити з попелу фенікса, трохи схожого на вас, але, признатись, я не можу ясно збагнути, що ви та сама істота з тією самою душею. Що сталося з вашою душею, поки я носила вас у кишені по вашій смерті?

– Боже мій, пані, хіба для великого Ормузда не однаково легко чинити акт творіння з маленькою іскрою мене самого чи починати цю справу наново? Раніш він дав мені почуття, пам'ять, думки, і він дав мені їх знову. А чи цю ласку дано атомові первісного вогню, захованому в мені, чи сукупності моїх органів, це, по суті, нічого не значить: люди й фенікси ніколи не знатимуть, як відбуваються такі речі. Але найбільша ласка, яку дарувало мені вище божество, – це те, що я відродився для вас. Чом не можу я провести з вами й Амазаном усі двадцять вісім тисяч років, які маю ще прожити до свого наступного воскресіння?

– Феніксе мій, – обізвалася царівна, – згадайте, що перші слова, сказані мені у Вавилоні, – їх я ніколи не забуду, – тішили мене надією знову побачити мого любимого пастуха, якого я ревно кохаю. Нам обом конче треба їхати до ґанґаридів і привезти його до Вавилона.

– Саме цього хочу й я, – сказав фенікс, – не можна втрачати й хвилини; по Амазана треба їхати найкоротшим шляхом, тобто повітрям. У щасливій Аравії є два грифи, мої близькі друзі, які живуть тільки за півтораста тисяч миль звідси; я пошлю їм листа голубиною поштою, і вони прилетять надвечір. Ми матимемо час зробити для вас невеличкий диван з шухлядами, куди покладемо харчів для вас. У цій своєрідній кареті вам із вашою служницею буде дуже добре. Грифи ці найсильнішої породи, кожен з них триматиме за один із поручнів. Але, повторюю, кожна хвилина дорога.

Тої ж миті фенікс пішов з Формозантою замовити диван одному знайомому мебляреві. За чотири години його закінчили. У шухляди поклали невеличкі хлібці, бісквіти, кращі за вавилонські, лимони, ананаси, фісташки, кокоси й едемське вино, настільки краще за ширазьке, наскільки ширазьке вино вище за сюренське.[467]

Диван був легкий, міцний і вигідний. О призначеній годині до Едему прилетіли два грифи. Формозанта та Ірля сіли в карету-диван. Два грифи підняли її, як пір'їну. Фенікс то летів позаду, то сідав на спинці. Два грифи мчали до Ґанґу, як стріла, що розтинає повітря. Відпочивали лише кілька хвилин уночі, щоб попоїсти і дати випити двом возіям.

Нарешті дісталися до ґанґаридів. Серце в царівни билося від надії, кохання й радості. Фенікс наказав грифам спинитися біля Амазана, але йому відповіли, що вже три години, як той виїхав, і ніхто не знає куди. У мові, навіть у ґанґаридській, нема слів, що могли б відтворити розпач, який охопив Формозанту.

– Леле! Ось чого я боявся, – сказав фенікс. – Три години, які ви були з тим злощасним єгипетським фараоном у притулку на бассорському шляху, відняли, може, назавжди щастя вашого життя; я дуже побоююся, що ми безповоротно втратили Амазана!

Тоді він спитав у слуг, чи можна завітати до матері Амазана. Вони відповіли, що позавчора помер її чоловік і вона нікого не приймає. Маючи в домі деякий вплив, фенікс наказав одвести вавилонську царівну до покою, стіни якого були оббиті апельсиновим деревом зі смужками слонової кістки. Підпаски в довгих білих убраннях, попідперезуваних злотоцвітними стьожками, поставили їй у сотнях порцелянових ваз сотні тонких страв, між якими зовсім не видно було убоїни; був тільки рис, сага, манна, локшина, макарони, пряження й яєчня, вершковий сир, тістечка різних сортів, городина й овочі, такі пахучі та смачні, що в інших краях про них і уявлення не мають; там була сила прохолодних напоїв, смачніших за найкращі вина.

Поки царівна їла, лежачи на постелі з троянд, четверо павичів, на щастя німих, обвівали її своїми пишними крилами. Двісті пташок, сто пастухів і сто пастушок давали їй концерт. Солов'ї, чижики, очеретянки, зяблівки співали з пастушками на перший голос, пастухи співали альтами і басами, і все це було прекрасно, як проста природа. Царівна визнала, що коли у Вави-лоні більше пишноти, то природа в ґанґаридів у стократ приємніша. Але поки лилася ця заспокійлива й пристрасна музика, вона проливала сльози й говорила своїй товаришці, молодій Ірлі:

– Пастухи й пастушки, солов'ї і чижики – усі вони кохаються, а я не бачу ґанґарида-героя, гідного моїх найніжніших і найпалкіших бажань.

Поки вона так вечеряла, захоплювалася й плакала, фенікс говорив матері Амазана:

– Пані, вам не можна відмовлятися побачитись з вавилонською царівною, ви знаєте...

– Я знаю все, – сказала та, – аж до її пригоди в готелі на бассорському шляху; сьогодні вранці мені все розповів чорний дрізд, і цей лихий дрізд спричинився до того, що мій син мало не збожеволів од розпачу й покинув батьківську оселю.

– То ви не знали, – обізвався фенікс, – що царівна воскресила мене?

– Ні, люба моя дитино, я дізналася від дрозда, що ви померли, і була невтішна; мене так вразила ця втрата, чоловікова смерть і раптовий від'їзд сина, що я зачинила для всіх свої двері, але раз вавилонська царівна зробила мені честь, завітавши до мене, то швиденько приведіть її; я маю їй сказати дещо дуже важливе й хочу, щоб ви були тут.

І вона відразу ж вийшла в другий покій, назустріч царівні.

Їй не легко було ходити, бо цій жінці було близько трьохсот років, але в ній збереглися ще рештки вроди й видно було, що близько двохсот тридцяти – двохсот сорока років тому вона була чарівна.

Вона привітала Формозанту з благородною пошаною, змішаною з цікавістю й сумом, що дуже вразило царівну.

Спочатку Формозанта висловила їй своє співчуття з приводу чоловікової смерті.

– Леле! – сказала вдова. – Ця втрата мусить обходити вас дужче, ніж ви гадаєте.

– Звичайно, це мене дуже смутить, – сказала Формозанта, – він був батько того…

Сказавши це, вона заплакала.

– Через багато небезпек приїхала я сюди тільки для нього. Я покинула для нього батька й найпишніший на світі двір. Мене полонив єгипетський фараон, якого я зневажаю; визволившись од грабіжника, я прилетіла сюди, щоб побачити того, кого кохаю, і ось він утік од мене. – Сльози й ридання не дали їй змоги говорити далі.

Тоді мати сказала їй:

– Ваша величність, не пам'ятаєте ви, коли вас полонив єгипетський фараон, коли ви вечеряли з ним у готелі на бассорському шляху, коли своїми прекрасними руками наливали ви йому шіразького вина, чи не літав у тій кімнаті дрізд?

– Справді, ви оце нагадали мені, тоді я не звернула уваги, але, зібравшись тепер з думками, я дуже ясно пригадую, що коли

єгипетський фараон підвівся з-за столу, щоб поцілувати мене, дрізд, гостро зойкнувши, вилетів у вікно й уже не повертався.

– Леле, пані, – сказала мати Амазана, – ось хто головна причина нашого лиха; мій син вирядив цього дрозда довідатися про ваше здоров'я і про все, що відбувається у Вавилоні. Він гадав швидко повернутися, кинутись до ваших ніг і присвятити вам усе своє життя; ви не знаєте, як надмірно й ревно кохає він вас. Усі ґанґариди вміють кохати й бути вірними, але мій син найпристрасніший і найвірніший з усіх. Дрізд натрапив на вас у готелі, ви весело пили з єгипетським фараоном і бридким жерцем; він бачив, як ви ніжно поцілували того державця, що вбив фенікса, а мій син почував до того царя неймовірну огиду. Дрізд, охоплений справедливим гнівом, вилетів, проклинаючи ваше згубне кохання, повернувся сьогодні й усе розповів. Але в яку хвилину, о праведне небо! – саме тоді, коли мій син оплакував зі мною смерть свого батька й фенікса, саме тоді, як він дізнався від мене, що він ваш двоюрідний брат.

– О небо! Мій двоюрідний брат! Чи це можливо, пані? Яким чином? О, яка я щаслива і разом така нещасна, бо образила його!

– Мій син – ваш двоюрідний брат, кажу я вам, – сказала мати, – і зараз я вам це доведу. Але ставши мені родичкою, ви відняли в мене сина. Він не міг пережити горя від того, що ви поцілували єгипетського фараона.

– Ах! Тіточко! – вигукнула прекрасна царівна. – Присягаюся ним і могутнім Ормуздом, що цей згубний, а не злочинний поцілунок був найбільшим доказом кохання, який я тільки могла дати вашому синові! Я їхала до нього від Євфрату до Ґанґу, і, потрапивши до рук єгипетського фараона, я могла втекти, тільки одуривши його. Хай будуть свідками цього прах і душа фенікса, що були тоді у мене в кишені. Він може виправдати мене. Але як же ваш син, народившися на берегах Ґанґу, може бути двоюрідним братом мені, чий рід править стільки віків на берегах Євфрату?

– Чи знаєте ви, – сказала їй поважна ґанґаридка, – що вашого троюрідного дядька Альдея скинув з царства батько Бела?

– Так, пані.

– Ви знаєте, що в його сина Альдея була дочка, царівна Альдея, вихована при вашому дворі. Переслідуваний вашим батьком, цей цар заховався під іншим ім'ям у нашій благословенній країні; він одружився зі мною, і в мене народився син – Амазан, найкращий, найдужчий, найодважніший, найчесніший із смертних, а тепер ще й найбожевільніший. Наслухавшись про вашу вроду, він поїхав на свято до Вавилона; відтоді він ревно кохає вас, і я, може, більше не побачу свого любого сина.

Тут вона наказала розкласти перед царівною всі документи Альдейового роду, але та на них ледве глянула.

– Ах, пані, – сказала вона, – хіба перевіряють те, чого бажають? Моє серце вірить вам! Але де ж Альдей-Амазан? Де мій родич, мій коханий, мій цар, де моє життя? Якою дорогою поїхав він? Я шукатиму його по всій земній кулі, яку створив Вічний і найбільшою окрасою якої є Амазан. Я шукатиму його на зірках Канопи, Шіти, Альдебарану; я мушу переконати його в своїм коханні й своїй невинності.

Фенікс ствердив, що царівна не вчинила злочину, в якому винуватив її дрізд, – ніби вона, кохаючи, поцілувала єгипетського фараона. Але треба було скинути облуду ще й з очей Амазана і повернути його. Фенікс вирядив пташок на всі дороги, туди ж спровадив і гурт однорогів; нарешті йому доповіли, що Амазан рушив шляхом на Китай.

– Гаразд! їдьмо до Китаю, – сказала царівна. – Подорож не триватиме довго; я сподіваюся, що найпізніш як за два тижні я поверну вам вашого сина.

Скільки сліз пролилося від цих слів у матері ґанґарида й вавилонської царівни! Які були обійми! Які сердечні зізнання!

Фенікс одразу ж замовив коляску з шістьома однорогами. Мати вирядила двісті верхівців і подарувала царівні, своїй небозі, кілька тисяч найкращих на всю країну діамантів. Вражений лихом, якого накоїв нескромний дрізд, фенікс наказав усім дроздам покинути країну, і з того часу на берегах Ґанґу немає дроздів.

V

Менше ніж за тиждень однороги приставили Формозанту, Ірлю й фенікса до Камбали,[468] китайської столиці. То було місто, більше за Вавилон і зовсім іншого вигляду. Нові місця, нові звичаї були б розважили Формозанту, коли б могла вона думати про щось інше, крім Амазана.

Щойно китайський імператор дізнався, що перед міською брамою стоїть вавилонська царівна, він вислав чотири тисячі мандаринів. Усі вони впали ниць перед нею, і кожен підніс їй привітання, написане золотом на аркушикові пурпурового шовку. Формозанта сказала їм, що коли б мала чотири тисячі язиків, то окремо відповіла б кожному мандаринові, але, маючи тільки один, вона просить їх прихильно поставитися до того, що вона подякує їм усім разом. Вони шанобливо підвели її до імператора. Це був найсправедливіший, найчемніший і найрозумніший монарх на землі. Це він перший власними руками обробив невеличке поле, щоб зробити хліборобство почесним для свого народу. Він перший встановив нагороду за чесність, а скрізь по інших країнах закони ганебно обмежувались тим, що карали за злочин. Цей імператор вигнав із держави банду чужоземних бонз,[469] що прийшли із Заходу з безглуздою надією примусити весь Китай думати як вони, і під тим приводом, що провіщають істину, набули вже багатства й шани. Виганяючи їх, він сказав їм слова, записані в літописах імперії:

– Ви могли б накоїти тут стільки ж лиха, скільки накоїли в інших краях; ви прийшли проповідувати нетерпимість до найтерпимішої на землі нації. Я одсилаю вас, щоб не довелося вас карати. Вас з пошаною відведуть до моїх кордонів, вам дадуть усе, щоб ви могли повернутися до берегів тієї півкулі, звідки ви прибули. Ідіть з миром, коли тільки можете бути мирні, і не повертайтеся.

Вавилонська царівна з радістю дізналась про цей його присуд і славу. Вона певна була, що її добре приймуть у імператора, бо сама була дуже далека від нетерпимості. Обідаючи з нею наодинці, китайський імператор був такий чемний, що скасував на той раз усю важку церемонію етикету. Вона познайомила його з феніксом; імператор пестив фенікса, який сидів на спинці його крісла. Наприкінці обіду Формозанта, не соромлячись, довірливо сказала імператору про причину своєї подорожі й просила його розшукати в Камбалі прекрасного Амазана, про пригоди якого розповіла, не затаївши й своєї пристрасті до юного героя.

– Хіба ж я не знаю його? – сказав їй китайський імператор. – Він зробив мені радість, з'явившись до мого двору; він зачарував мене, цей милий Амазан. Правда, він був чимось глибоко засмучений, але він від того став ще зворушливішим. Жоден із моїх улюбленців не має такого розуму, жоден із судейських мандаринів не має таких великих знань; жоден з військових мандаринів не має такого геройського й войовничого вигляду, його молодість надає ще більшої ціни його талантові. Коли б мене покинули Тієн[470] і Чангті,[471] коли б я був такий мізерний, що захотів стати завойовником, я прохав би Амазана стати на чолі мого війська і був би певний, що тріумфуватиму над цілим світом. Дуже прикро, що від горя розум його трохи ослаб.

– Ах, ваша величність, – із сумом, захопленням і докором сказала йому Формозанта, спалахнувши, – чом ви не зробили так, щоб я обідала разом з ним? Ви вбиваєте мене! Пошліть зараз же покликати його.

– Ваша світлість, він виїхав сьогодні вранці і навіть не сказав, у яку країну вирушає.

Формозанта звернулася до фенікса:

– Феніксе, чи ви коли бачили таку нещасливу дівчину, як оце я? Але ж, ваша величність, – вдалася вона знову до імператора, – чому міг він так раптово покинути ваш гостинний двір, де, як на мене, хотілося б прожити ціле життя?

– Ось що сталося, ваша світлість: одна царівна, особа, цілком варта кохання, спалахнула пристрастю до нього й призначила йому опівдні побачення в себе. Він же виїхав на світанку й залишив оцю записку, що коштувала моїй родичці багато сліз:

"Прекрасна китайська принцесо, ви варті серця, яке завжди знало б тільки вас, я ж заприсягався невмирущим богам кохати вічно тільки Формозанту, царівну вавилонську, і показати їй, як можна стримувати свої бажання під час подорожі, – вона мала нещастя піддатися негідному єгипетському фараонові. Я найнещасніший із людей, я втратив батька, фенікса й надію, що мене покохає Формозанта; я покинув засмучену матір і батьківщину, бо не міг і хвилини прожити в тих місцях, де дізнався, що Формозанта кохає іншого, а не мене. Я заприсягся їздити світами й зберігати вірність. Коли я зламаю присягу, боги покарають мене, а ви станете мене зневажати. Знайдіть собі коханого, пані, і будьте такі самі вірні, як я".

– Ах, дайте мені цього чудового листа, – сказала прекрасна Формозанта, – він буде мені за розраду. Я щаслива в своїй недолі: Амазан кохає мене, заради мене зрікся кохання китайської принцеси. На цілій землі тільки він один здатен на таку перемогу. Він дає мені великий приклад, хоч фенікс знає, що я не маю в тому потреби; дуже тяжко втратити коханого через найневинніший поцілунок, даний заради

вірності. Та куди, кінець кінцем, поїхав він? Яким шляхом? Роз'ясніть мені, і я поїду!

Китайський імператор відповів їй, що з донесень, які він має, її коханий, здається, вирушив у країну скіфів.

Зразу ж запрягли однорогів, і після сердечного прощання з імператором царівна з феніксом, покоївкою Ірлею й почтом рушила в дорогу.

Прибувши до Скіфії, вона побачила, як одрізняються й одрізнятимуться люди та управління, аж поки по століттях темряви якийсь освіченіший за інші народ потроху передасть їм нове світло і поки в країні знайдуться героїчні душі, які матимуть досить сили й упертості, щоб із дикунів зробити людей. У Скіфії не було міст, отже не було й мистецтва. Скрізь самі тільки широкі степи й цілі народи по наметах та на возах. Це видовисько нагонило жах. Формозанта запитала, в якім наметі чи на якому возі живе цар. Їй одповіли, що ось уже тиждень, як він на чолі трьохсоттисячної кінноти вирушив назустріч вавилонському цареві, у якого викрав небогу, царівну Альдею.

– Він викрав мою двоюрідну сестру! – вигукнула Формозанта. – Не сподівалася я ще й такої пригоди! Як? Моя двоюрідна сестра, що була щаслива, опинившись при моєму дворі, стала царицею, а я ще й не одружена!

Вона звеліла провести себе без затримки до намету цариці.

Несподівана зустріч у цій далекій країні, дивовижні речі, про які вони довідалися одна від одної, – усе це надало їхньому побаченню певної принадності, й вони забули, що ніколи не любили одна одної. Вони зустрілися з радістю. Замість справжньої ніжності виникла солодка омана; вони обійнялися, плачучи, і між ними утворилася навіть повна сердечність і одвертість, бо побачення відбулося не в палаці.

Альдея впізнала фенікса й служницю Ірлю. Своїй сестрі вона подарувала соболеві хутра, а та їй діаманти.

Говорили про війну, розпочату обома царями; сумували над долею людей, яких володарі заради примхи послали вбивати один одного через суперечку, яку двоє чесних людей могли б погодити в одну годину. Але насамперед говорили про прекрасного переможця левів, автора мадригалів, власника фенікса, що подарував найбільші в світі діаманти і що став найнещасливішим серед людей з вини чорного дрозда.

– Це мій любий брат! – говорила Альдея.

– Це мій коханий! – вигукнула Формозанта. – Ви, безперечно, бачилися з ним; може, він ще й тепер тут, бо, сестро, він знає, що доводиться вам братом. Він не покине вас так раптово, як покинув китайського імператора.

– О боже! Чи бачила я його! – вигукнула Альдея. – Та він цілі чотири дні був зі мною! Ах! Сестрице, яким нещасним став мій брат! Від одного брехливого повідомлення він зовсім збожеволів, він іде світами, не знаючи, чого й куди. Уявіть собі, він так знетямився, що відмовив у коханні найкращій у Скіфії жінці. Він виїхав учора, написавши їй листа, від якого вона впала в розпуку. А він поїхав до кіммерійців![472]

– Хвала богові! – гукнула Формозанта. – Ще одне зречення заради мого кохання. Моє щастя перевищило всі мої надії, як моє нещастя перевищує всі мої побоювання. Накажіть, щоб мені віддали цього дивного листа, і я поїду, щоб наздогнати його, маючи на руках докази його вірності. Прощай, сестрице, Амазан у кіммерійців, – я лечу туди!

Альдея вирішила, що царівна, двоюрідна сестра, ще божевільніша, ніж брат Амазан, але, зазнавши й сама нападу цієї пошесті, покинувши сама ради скіфського царя веселий і пишний Вавилон, співчуваючи, як

завжди всі жінки, безумствам, до яких спричинилося кохання, – вона відчула до Формозанти справжню ніжність, побажала їй щасливої подорожі й обіцяла сприяти її коханню, якщо колись матиме щастя знову побачити свого брата.

VI

Незабаром вавилонська царівна й фенікс приїхали до Кіммерійської імперії, далеко менше залюдненої, ніж Китай, але вдвоє проти нього більшої, що колись скидалася на Скіфію, а від певного часу процвітала нарівні з державами, що вихвалялися, ніби просвіщають інші держави.

По кількох днях їзди в'їхали вони до дуже великого міста,[473] яке прикрашала імператриця, що правила тоді.[474] Але її самої не було в місті. Вона об'їздила тоді країну від кордонів Європи й до кордонів Азії, щоб власними очима обізнатися[475]зі своєю державою, щоб побачити хиби й виправити їх, щоб збільшити добробут, щоб поширювати освіту.

Дізнавшися про приїзд вавилонської царівни й фенікса, один із головних вельмож цієї старовинної столиці поспішив засвідчити царівні свою пошану й наказав оддати їй почесті, бувши певний, що його владарка, найчемніша й найпишніша з цариць, буде вдоволена, що він зустрів високу особу з такою самою увагою, як зустріла б і вона сама.

Формозанта оселилась у палаці, від якого відігнали докучливу юрбу. На її честь улаштували врочисті розваги. Кіммерійський вельможа, великий знавець природничих наук, довго розмовляв з феніксом, поки царівна перебувала в своїх покоях. Фенікс признався йому, що бував колись у кіммерійців і тепер не впізнає цього краю.

– Як могли за такий короткий час, – говорив він, – статися такі дивні зміни? Ще не минуло триста років, як я бачив тут лише дику природу, а тепер бачу тут мистецтва, блиск, славу й витонченість.

– Чоловік розпочав цю велику роботу,[476] – сказав кіммерієць, – жінка вдосконалила її. Жінка ця була краща законодавиця, ніж Ізіда в Єгипті або Церера в греків. Більшість законодавців мають розум вузький і деспотичний, що обмежує їх інтереси країною, якою вони правлять. Кожен дивиться на свій народ так, немов він один на землі, чи немов він є ворог усім іншим. Вони утворюють установи тільки для свого народу, встановлюють релігію тільки для нього. От чому єгиптяни, уславлені своїми камінними побудовами,[477] огрубіли й збезчестили себе дикунськими забобонами. Вони вважають інші нації за неуків, вони не мають стосунків з ними, і, окрім царського двору, що інколи підноситься понад загальні забобони, ви не знайдете єгиптянина, що погодився б їсти з миски, якою користувався вже чужинець. Жерці їхні жорстокі й безглузді. Краще було б зовсім не мати законів і слухатися тільки природи, яка вирізьбила в наших серцях розуміння добра і зла, ніж підлягати таким антисоціальним законам.

Наша імператриця має цілком протилежні наміри. Вона дивиться на свою простору країну, на якій сходяться всі меридіани, як на державу для всіх народів, що живуть під цими різними меридіанами. Перший її закон – терпимість до всіх релігій і до всіх помилок. Її могутній геній зрозумів, що мораль скрізь одна, хоч культи й різні. Цим правилом вона зв'язала свою націю з усіма націями світу, і кіммерійці дивляться на китайців чи скандинавів як на своїх братів. Вона зробила більше; вона хотіла, щоб ця дорогоцінна терпимість, найперший зв'язок людей, була б і в її сусідів.[478] Отже, вона заслужила ймення матері своєї вітчизни й заслужить ім'я добротворниці роду людського, коли стоятиме на цьому твердо.

До неї чоловіки, що мали, на лихо, владу, посилали загони вбивць грабувати незнані народи й зрошувати їхньою кров'ю землі їхніх батьків. Цих убивць звали героями, їх розбій називали славою. Наша володарка має іншу славу: вона посилає армії, щоб підтримувати мир, не дати людям шкодити одне одному, щоб змусити їх терпіти одне одного, і її стяг – стяг загальної згоди.

Захоплений усім, що розповів йому вельможа, фенікс сказав йому:

– Пане, я живу на світі ось уже двадцять сім тисяч дев'ятсот років і сім місяців, і я ще не бачив нічого подібного до того, про що ви розповідаєте.

Він спитав у нього про свого друга Амазана. Кіммерієць розповів йому те саме, що вже чула царівна в Китаї й Скіфії. Амазан тікав од усіх царських дворів, щойно якась двірська дама призначала йому побачення.

Фенікс одразу ж повідомив Формозанту про цей новий знак вірності Амазана, тим дивнішої, що він не міг мати й гадки, чи дізнається колись про це царівна.

Амазан поїхав до Скандинавії. В тих краях вражали очі незнані звичаї. Тут королівська влада і свобода не ворогували між собою, що неможливо було б в іншій державі; землероби брали участь у законодавстві поруч з вельможами, а молодий державець[479] подавав великі надії, що буде гідний керувати вільним народом. Були там іще дивніші речі: король, що, за формальною угодою зі своїм народом, юридично був найнеобмеженішим з усіх на землі, був разом з тим наймолодший і найсправедливіший із королів.[480]

У сарматів Амазан побачив на троні філософа,[481] його можна було б назвати королем анархії, бо він був головою ста тисяч маленьких королів, з яких кожен одним словом міг скасувати постанови всіх інших.[482] Еолові було менше клопоту стримувати бурхливі вітри, ніж цьому монархові – погоджувати всі незгоди. То був керманич, що плив серед вічної бурі, а проте корабель не розбивався, бо керманич на ньому був досвідчений.

Проїжджаючи всі ці країни, такі відмінні від його батьківщини, Амазан уперто уникав усяких спокус, що з'являлися перед ним, весь час

пам'ятаючи поцілунок, який дала Формозанта єгипетському фараонові, бувши непохитним у своїм бажанні дати Формозанті приклад єдиної і незламної вірності.

Вавилонська царівна і фенікс їхали скрізь слідом за ним і спізнювалися на один-два дні. Він простував усе далі, а Формозанта не гаяла й хвилини, щоб їхати за ним.

Так проїхали вони всю Німеччину. Вони захоплювалися поступом, який філософія й розум зробили на півночі; усі володарі були освічені люди, усі визнавали свободу думки. Виховувати їх не доручали людям, що могли б обдурити їх чи що самі помилялись; їх виховували в повазі до загальнолюдської моралі й зневазі до забобонів. В усіх цих державах знищили безглуздий звичай,[483] що знесилював і винищував людність у багатьох південних країнах, а саме – ховати за життя у величезних в'язницях[484] незчисленну кількість людей обох статей, навіки розлучаючи їх і змушуючи присягатися, що вони не стрічатимуться більше. Це страшне божевілля, віками освячене, спустошувало землі, наче найлютіші війни.

Північні володарі зрозуміли нарешті, що, коли хочеш мати кінський завод, не треба відокремлювати найдужчих жеребців від кобил. Вони знищили ще й інші звичаї, не менш чудні й не менш згубні. Одне слово, у цих величезних країнах люди зважувалися бути розумними, тимчасом як в інших уважали, що людьми можна правити тільки тоді, коли вони дурні.

VII

Амазан приїхав до Батавії.[485] У засмученім своїм серці відчув він солодку втіху, знайшовши тут якусь подобу до щасливого краю ґанґаридів: волю, рівність, охайність, чемність, терпимість. Але жінки в цій країні були такі холодні, що жодна не спокушала його, як то було з ним скрізь; йому не було потреби опиратися. Коли б Амазан звернув

увагу на цих жінок, він переміг би їх одну по одній, дарма що жодна не кохала б його, але він був дуже далекий від того, щоб гадати про любовні перемоги.

Формозанта трохи не настигла його в цього дивного народу. Вона спізнилася на якусь хвилину.

У батавів Амазанові так хвалили острів Альбіон,[486] що він вирішив сісти зі своїми однорогами на корабель, який за допомогою східного вітру за чотири години доніс його до берегів краю, уславленого більше, ніж Тір[487] чи острів Атлантида.[488]

Прекрасна Формозанта, що їхала за ним до берегів Дунаю, Вісли, Ельби і Везеру,[489] приїхала нарешті до гирла Рейну, що котив свої швидкі води в Німецьке море.

Вона дізналася, що її коханець поплив до берегів Альбіону. Їй здалося, що вона бачить його кораблі, і вона закричала від радості, збентеживши тим усіх батавських жінок, які не уявляли, щоб якийсь юнак міг бути причиною такої радості. Щодо фенікса, то вони не дуже дивувалися з нього, бо гадали, що, мабуть, його пір'я не можна продавати так добре, як пір'я качок і гусей з їхнього болота. Вавилонська царівна найняла чи зафрахтувала два кораблі, щоб переїхати з усіма своїми людьми на цей щасливий острів, на якому скоро буде гостем предмет усіх її бажань, душа її життя, кумир її серця.

Тієї хвилини, як вірний і нещасливий Амазан ступив ногою на землю Альбіону, раптом зірвався бурхливий західний вітер. Кораблі вавилонської царівни не могли відчалити. Гіркий сум, глибока скорбота охопили Формозанту; серце їй стислося. З журби вона лягла в ліжко, чекаючи, поки переміниться вітер, але він шалено й люто віяв цілих вісім днів. Протягом тижня, що тягся як вік, Ірля читала вголос романи Формозанті. Це не значить, що батавці вміли їх писати, але оскільки

вони були всесвітніми посередниками, то вони продавали розум інших народів так само, як і їхній крам.

Царівна наказала купити у Марка-Мішеля-Рея[490] всі казки, написані в авзонійців[491] і вельхів,[492] де поширення цих казок було мудро заборонено, щоб таким чином збагатити Батавію. Царівна сподівалася, що знайде в цих казках якісь пригоди, подібні до її пригод, які б зменшили її сум. Ірля читала, фенікс висловлював свою думку, а царівна ні в "Селянині-підпанку",[493] ні в "Софі",[494] ні в "Чотирьох факарденах"[495] не знайшла нічого схожого з її пригодами. Вона щохвилі перебивала читання, щоб запитати, звідки віє вітер.

VIII

Тим часом Амазан був уже на шляху до столиці Альбіону в своїй кареті, запряженій шістьма однорогами, і мріяв про царівну. Він побачив екіпаж, який перекинувся в канаву. Слуги порозбігалися, шукаючи допомоги, а хазяїн спокійнісінько сидів в екіпажі, не виявляючи й найменшої нетерплячки, розважаючи себе тим, що курив, бо тоді люди вже курили. Звали його Mylord What-then, що в перекладі означає приблизно: мілорд "Ну так що ж".

Амазан поспішив допомогти йому. Він сам підняв екіпаж, бо був дужчий за інших людей. Мілорд "Ну так що ж" задовольнився тим, що сказав: "Оце так силач!"

Прибігли сусідні селяни і, розгнівавшись, що їх даремно потурбували, накинулися на чужинця. Вони лаяли його, називали "чужоземним псом" і хотіли бити.

Амазан схопив у кожну руку по два чоловіки і відкинув їх за двадцять кроків. Інші відчули до нього повагу, привітали його й попросили на горілку. Він дав їм грошей більше, ніж вони бачили їх за все життя. Мілорд "Ну так що ж" сказав йому:

– Я поважаю вас. Їдьмо пообідаємо зі мною в приміському домі, що не більш як за три милі звідси.

Він пересів у карету Амазана, бо його екіпаж від падіння геть зламався.

По чвертьгодинній мовчанці він глянув на Амазана й сказав йому:

– How do you do? – що буквально означає: "Як ви робите?", а в перекладі: "Як ви поживаєте?", що будь-якою мовою не має жодного сенсу. Потім він додав: – У вас шестеро гарних однорогів. – І почав знову курити.

Амазан сказав, що ці однорога завжди до його послуг, а сам він приїхав з країни ґанґаридів. Він скористався з нагоди, щоб розповісти про вавилонську царівну й фатальний поцілунок, який вона дала єгипетському фараонові. На це мілорд не відповів нічого, дуже мало турбуючись про те, чи є в світі якийсь єгипетський фараон і якась вавилонська царівна. Знов минуло чверть години в мовчанні, після чого він перепитав у свого супутника, "як він робить" і чи їдять rost-beef (ростбіф) у країні ґанґаридів. Мандрівник із властивою йому чемністю відповів, що на берегах Ґанґу не їдять своїх братів, і виклав йому вчення, що через багато століть стало вченням Піфагора, Порфіра та Ямвліха.[496] У відповідь на це мілорд задрімав і хропів, аж поки вони приїхали додому.

Жінка в нього була молода й вродлива. У неї була жива й чутлива душа, тоді як у її чоловіка була душа, байдужа до всього. Того дня до неї на обід було запрошено чимало вельмож Альбіону. Тут були люди найрізноманітніші, бо країною мало не завжди правили тільки чужинці, і родини тих, хто приїздив з цими володарями, приносили й свої звичаї. Серед присутніх були й люди дуже ґречні, і люди високого розуму, і люди вчені.

Господиня дому не мала зовсім того соромливого й суворого вигляду, тієї вимушеності й манірності, які закидали тоді жінкам Альбіону. Не маючи чого сказати, вона не приховувала цього зневажливим виглядом чи підкресленим мовчанням. Не було привабливішої за неї жінки. Вона зустріла Амазана з властивою їй чемністю й грацією. Її одразу дуже вразили надзвичайна краса цього молодого чужинця й контраст між ним та чоловіком.

Подали обід. Вона посадовила Амазана поруч із собою і, дізнавшися, що ґанґариди не їдять нічого, що дістало від богів священний дар життя, частувала його різними пудингами. Краса Амазана, його сила, звичаї ґанґаридів, розквіт мистецтва, релігія і урядування – ось що становило об'єкт розмови, однаково приємної й повчальної, протягом обіду, що тягся до ночі. Мілорд "Ну так що ж" пив багато, а не промовив і слова.

По обіді, поки міледі наливала чай і пожирала очима молодика, він розмовляв з членом парламенту, бо кожен знає, що ще тоді там був парламент, який звався Witten-agemot, що означає "Збори мудреців". Амазан розпитував про конституцію, закони, армію, звичаї, мистецтво, про все, що так уславило цю країну. І пан сказав йому таке:

– Ми довго ходили голі, хоч підсоння в нас не тепле. З нами довго поводилися, як з рабами, різні люди, що приходили із старої землі Сатурна,[497] яку зрошують води Тібру. Але ми самі зробили собі більше лиха, ніж зазнали його від перших своїх переможців. Один із наших королів[498] дійшов до того, що оголосив себе підданцем одного жерця, що живе на березі Тібру, і його називають "Старцем із семи горбів".[499] Цим семи горбам довгий час довелося панувати над великою частиною Європи, де жили тоді варвари.

Після часів занепаду прийшли століття здичавіння й анархії. Земля наша, бурхливіша за моря, що її оточують, руйнувалася й заливалася кров'ю від наших суперечок. Кілька коронованих голів загинули від кари на смерть. Понад сто владарів королівської крові страчено на ешафоті.

Всім їхнім спільникам видирали серця й били ними по щоках. Писати історію нашого острова більше личило б катові, бо саме він кінчав усі великі справи.

Щоб довершити цей жах, ще недавно кілька чоловік, що носили чорні плащі,[500] й інші, що носили поверх камзолів білі сорочки,[501] немов покусані собаками, заразили божевіллям цілу націю; усі громадяни стали або вбивцями, або жертвами, або катами, або скараними на смерть, або грабіжниками, або рабами, – і все це в ім'я неба й Господа.[502]

Хто повірив би, що з цієї жахливої прірви, з цього хаосу усобиць, жорстокості, неуцтва й фанатизму виникне чи не найдосконаліша форма правління. Шановний і багатий король, що має повну владу робити добро й не має права робити лихо, стоїть на чолі вільного, войовничого, торгового й освіченого народу. Знатні люди, з одного боку, і міські представники, з другого, поділяють з монархом законодавчу владу.

Ми бачили, як з дивною фатальністю громадянська війна, анархія й злидні руйнували країну, коли королі мали повну владу. Спокій, багатство, громадський добробут запанували в нас тільки тоді, як володарі відмовились від необмеженої влади. Все руйнувалося, коли сперечалися про незрозумілі речі, і все йшло на добре, відколи на них перестали звертати увагу. Наш переможний флот розносить славу по всіх морях, а закони оберігають наші статки. Жоден суддя не має права самовільно тлумачити закони, ніколи не може трапитися невмотивованого арешту. Ми покарали б, як убивць, тих суддів, що наважилися б засудити на смерть громадянина, не маючи доказів, що стверджують, і закону, що засуджує його.

Правда, у нас увесь час існують дві партії,[503] вони воюють перами та інтригами, але завжди об'єднуються, коли треба братись до зброї, щоб захищати батьківщину й свободу. Ці дві партії пильнують одна одної, одна одній не дозволяють порушувати священні основи законів.

Вони ненавидять одна одну, але вони люблять вітчизну. Це двоє ревних коханців, що служать єдиній володарці.

З глибини того самого розуму, який змусив нас зрозуміти й підтримати права людської природи, ми піднесли й знання до найвищої міри, якої можуть вони досягти між людьми. Ваші єгиптяни, що їх мають за найбільших механіків, ваші індуси, яких уважають за великих філософів, ваші вавилоняни, які вихваляються тим, що спостерігають зорі протягом чотирьохсот тридцяти тисяч років, греки, що написали так багато слів і так мало думок вклали в них, – безперечно, не знають нічого в порівнянні з нашими школярами, що вивчають відкриття наших великих учених. Протягом одного століття ми вирвали в природи більше таємниць, ніж увесь рід людський протягом безлічі століть.

От справжнє наше становище. Я не утаїв од вас ні доброго, ні лихого, ні нашої ганьби, ні слави, і я нічого не перебільшив.

Під час цієї розмови Амазан відчув, що його охоплює бажання пізнати ті високи науки, про які йому говорили, і коли б у його розбитому серці не так голосно промовляло пристрасне кохання до вавилонської царівни, синівська пошана до покинутої матері та любов до батьківщини, він волів би все своє життя прожити на острові Альбіоні. Та нещасливий поцілунок, який дала царівна єгипетському фараонові, так затьмарив його розум, що йому важко було приступити до вивчення високих наук.

– Признаюся вам, – сказав він, – що, поклавши сам собі за мету їздити по світах, щоб утекти від самого себе, я хотів би побачити старовинну землю Сатурна і той народ, що живе на берегах Тібру і на семи горбах, якому ви колись корилися. Це, безперечно, найкращий на землі народ.

– Раджу вам зробити таку подорож, – відповів йому альбіонець, – особливо коли ви кохаєтеся в музиці й малярстві. Ми самі інколи їздимо

до семи горбів розвіяти трохи нудьгу. Але ви будете дуже вражені, побачивши нащадків наших завойовників.

Розмова ця була довга. Хоч розум прекрасного Амазана був трохи порушений, проте він розмовляв так приємно, голос його був такий зворушливий, поводився він так гарно й благородно, що господиня дому не могла втриматися й не порозмовляти наодинці. Розмовляючи, вона ніжно стискала йому руку й дивилася на нього вогкими й блискучими очима, щоб викликати в ньому бажання. Вона затримала його на вечерю й ночівлю. Кожне слово, кожна хвилина, кожен погляд запалювали її пристрасть. Щойно всі розійшлися, вона написала йому записку, не маючи й сумніву, що він прийде до неї в ліжко на ніч, тимчасом як мілорд "Ну так що ж" спатиме на своєму. Та Амазан і на цей раз мав мужність опиратися. Такі дивні наслідки викликає зернятко божевілля в гідній і глибоко враженій душі!

Своїм звичаєм, Амазан послав дамі шанобливу відповідь, якою доводив їй святість своєї присяги й суворий обов'язок навчити царівну вавилонську стримувати свої пристрасті. Після того звелів запрягти однорогів і виїхав у Батавію, лишивши все товариство в захопленні від нього, а господиню в розпачі. З надмірної туги вона забула сховати лист Амазана. Другого дня ранком мілорд "Ну так що ж" прочитав його.

– Ну й дурниці! – сказав він, знизавши плечима, і поїхав полювати на лисиць з кількома сусідніми п'яницями.

Тим часом Амазан плив уже морем, діставши географічну карту, яку подарував йому вчений альбіонець, з котрим він розмовляв у мілорда. Він був вражений, побачивши на клаптикові паперу велику частину землі.

Очі й уява його блукали по цьому шматочкові паперу. Він бачив Рейн, Дунай, Тірольські Альпи, які тоді звалися іншими іменами, і всі країни, якими мусив він переїхати, щоб дістатися до міста на семи горбах. Але

найуважніше спинявся він поглядом на країні ґанґаридів, на Вавилоні, де він побачив любу царівну, і на фатальній Бассорській країні, де вона поцілувала єгипетського фараона. Він зітхав, лив сльози, але визнавав, що альбіонець, який подарував йому цю зменшену земну кулю, не помилявся, коли говорив, що на берегах Темзи люди в тисячу разів освіченіші, ніж на берегах Нілу, Євфрату й Ґанґу. Коли він повертався до Батавії, Формозанта летіла до Альбіону двома кораблями, на яких розвівалися всі вітрила. Корабель царівни і корабель Амазана зустрілися, мало не черкнулись, двоє закоханих були одне біля одного, хоч про те й не догадувались. Ах, коли б вони знали! Але всевладна доля не дозволила цього.

IX

Щойно Амазан пристав до низьких і болотяних батавських берегів, він блискавкою помчав до міста на семи горбах. Треба було проїхати південну частину Німеччини; там що чотири милі стрічав він то князя, то княгиню, то двірську даму, то жебраків. Він дивувався німецькій простодушності, з якою ці дами і їхні фрейліни кокетували з ним, і відповідав тільки скромними відмовами. Перейшовши через Альпи, він сів на корабель на березі Далматського моря і приплив до міста,[504] яке не було подібне ні до одного з тих, які він досі бачив. Там море утворювало вулиці, а будинки збудовані були на воді. На площах цього міста кишіли чоловіки й жінки, що мали два обличчя:[505] одне – дане їм від природи і друге – з погано розмальованого картону, яке вони одягали поверх першого, так що здавалося, ніби населення складається з привидів. Приїхавши до цієї країни, чужинці починали з того, що купували собі "обличчя", як по інших країнах купують капелюхи й черевики. Амазан не зважав на цю протиприродну моду й ходив так, як звичайно. У тому місті було дванадцять тисяч дівчат, зареєстрованих у великій книзі республіки, дівчат, корисних для держави, – на них була покладена найприбутковіша і найприємніша торгівля з усіх, які будь-коли збагачували націю. Звичайно купці з великими витратами й великим ризиком надсилали на Схід крам, а ці чарівні крамарки, нічим не ризикуючи, промишляли своїми принадами. Усі вони з'явилися до

Амазана й пропонували йому вибрати котрусь з-поміж них, але він утік якомога швидше, повторюючи ім'я незрівнянної вавилонської царівни і присягаючись невмирущими богами, що вона краща за всі дванадцять тисяч венеціанських дівчат.

– О царівна-баламутко, – вигукнув він, – я навчу вас бути вірною!

Нарешті перед його очима з'явилися жовті хвилі Тібру, смердючі багна, голодні й виснажені люди, прикриті старими дірявими плащами, крізь які можна було бачити суху смугляву шкіру. Все це було ознакою того, що він перед брамою міста на семи горбах, міста героїв і законодавців, які перемогли й підкорили велику частину земної кулі.

Він уявляв собі, що перед тріумфальною брамою побачить п'ятсот батальйонів, на чолі яких стоять герої, а в сенаті – зібрання напівбогів, які дають закони світові. Та замість армії він побачив усього з тридцятеро голяків, що, боячись сонця, стояли на варті з парасольками. Зайшовши у якийсь храм, що здався йому дуже гарним,[506] але не таким, як вавилонський, він був дуже вражений, почувши там спів чоловіків, що співали жіночими голосами.

– От чудна країна, – сказав він, – ця стародавня земля Сатурна. Я бачив місто, де ні в кого не було свого обличчя, а тепер бачу інше, де чоловіки не мають ні свого голосу, ні борід.

Йому сказали, що ці співаки вже не чоловіки, що їх позбавлено чоловічої статі на те, щоб вони приємними голосами співали хвалу великій силі знатних людей. Амазан нічого не зрозумів з цих пояснень. Та ось панове попрохали його проспівати щось. З властивою йому грацією він проспівав ґанґаридську пісню. У нього був чудовий тенор.

– Ах, сеньйоре, – сказали вони йому, – яке прекрасне було б у вас сопрано, коли б…

– Що – коли б? Що ви хочете сказати?

– Ах, сеньйоре!

– Ну, що ж далі?

– Коли б у вас не було бороди!

І вони дуже кумедно, з властивою їм комічною жестикуляцією, пояснили йому, про що мова. Амазан зовсім зніяковів.

– Я багато де мандрував, – сказав він, – та ніколи не чув про такі вигадки!

Коли добре поспівали, до храму з великим почтом увійшов Старець із семи горбів. Витягнувши два пальці, а два зігнувши, він розітнув начетверо повітря, промовляючи мовою, якою ніхто вже не говорить: "Містові й світові". Ґанґарид не міг збагнути, щоб два пальці могли так далеко сягнути.

Потім він побачив, як пройшов перед його очима весь двір цього господаря світу. Двір той складався з панів або в червоних, або у фіалкових убраннях,[507] мало не всі вони солодко поглядали на Амазана. Вони вклонялися йому й казали один до одного: "San Martino, che bel ragazzo! San Pancratio, che bel fanciullo!"[508]

Старанні ледацюги, що показували чужинцям усе цікаве в місті, подбали про те, щоб він подивився на руїни, де і погонич мулів не згодився б переночувати, але колись вони були гідним пам'ятником величі народу-володаря. Ще бачив він картини, яким було двісті років, і статуї, що мали понад двадцять віків, і вони видалися йому шедеврами.

– Чи й тепер творять у вас такі речі?

– Ні, ваша світлість, – відповів йому один із ледацюг, – але ми з презирством дивимося на всіх інших людей на землі, бо в нас збереглися ці незвичайні речі. Ми, немов ті тандитники, пишаємося старою одежиною, що збереглася по наших крамничках.

Амазан захотів побачити палац володаря світу, і його повели туди. Він побачив людей у фіолетовому вбранні, які рахували гроші, що надходили із земель понад Дунаєм і понад Луарою, понад Гвадалквівіром і понад Вислою.

– Ого! – сказав Амазан, глянувши на свою географічну карту. – То ваш повелитель володіє всією Європою, як ті стародавні герої із семи горбів?

– Він мав би володіти з божеського права всією землею, – відповів один у фіолетовому вбранні, – і був навіть час, коли його попередники близькі були до того, щоб утворити всесвітню монархію. Але тепер їхні спадкоємці такі добрі, що обмежуються тими грошима, які королі, їхні підданці, виплачують їм як дань.

– То ваш володар справді цар царів? Він так і зветься? – спитав Амазан.

– Ні, ваша світлість, він зветься слугою слуг. Спочатку він був рибалкою та ключарем,[509] і тому його емблема – це невід і ключі. Але він завжди має зверхність над царями. Недавно він послав сто одне розпорядження кельтському королеві, і той скорився їм.[510]

– Ваш рибалка, – сказав Амазан, – послав, мабуть, п'ятсот чи шістсот тисяч людей, щоб змусити виконати ці сто й одне своє бажання?

– Зовсім ні, ваша світлість. Наш святий володар не такий багатий, щоб утримувати й десять тисяч солдатів. Але він має по інших країнах від чотирьохсот до п'ятисот тисяч божих пророків. Ці пророки різних

поглядів і живуть, зрозуміло, коштом народу. Вони іменем Божим провіщають, що наш володар своїми ключами може відмикати й замикати всі замки, і насамперед замки від скринь з грошима. Один нормандський священик,[511] що має за обов'язок сповідати короля, про якого я оце говорив вам, переконав його без заперечень скоритися сто й одній думці мого володаря, бо треба вам знати, що один із привілеїв Старця із семи горбів полягає в тому, що він завжди правий, чи то він має волю сказати щось, а чи написати.

– Далебі, – сказав Амазан, – це незвичайна людина; цікаво було б пообідати з ним.

– Коли б ви, ваша світлість, були королем, то й тоді ви не могли б обідати з ним за одним столом. Усе, що він може зробити для вас, це наказати поставити для вас поряд себе інший стіл, менший і нижчий за його. Але коли ви хочете мати честь говорити з ним, я попрошу в нього аудієнції для вас, за умови, що ви будете такі добрі й дасте мені buona mancia.[512]

– З великою охотою, – сказав ґанґарид.

Чоловік у фіолетовім убранні вклонився.

– Я проведу вас завтра, – сказав він, – ви тричі станете навколішки і поцілуєте ноги Старцеві із семи горбів.

Од цих слів Амазан вибухнув таким сміхом, що ледве не задушився. Він вийшов, хапаючись за боки, сміючись до сліз усю дорогу, аж поки не дійшов до своєї корчми, та й там сміявся ще довго.

Під час обіду з'явилося до нього двадцять безбородих чоловіків і двадцять скрипалів, які дали на честь його концерт. До кінця дня йому виявляли прихильність найзначніші в місті люди й робили йому пропозиції, дивніші за пропозицію поцілувати ноги Старцеві із семи

горбів. Бувши надзвичайно ґречним, він думав спочатку, що вони вважають його за жінку, і дуже скромно та обережно повідомив їх, що вони помиляються. Та коли двоє чи троє у фіолетових убраннях стали надто рішуче в'язнути до нього, він повикидав їх у вікно, не гадаючи, що робить цим велику жертву заради прекрасної Формозанти. Якомога швидше покинув він це місто світових владарів, де треба старця цілувати в підошву, немовби щоки в нього на ногах, а до молодих чоловіків чіпляються з іще дивнішими пропозиціями.

X

З провінції до провінції, скрізь відкидаючи найрізноманітніші спокуси, вірний вавилонській царівні, розгніваний на єгипетського фараона, Амазан, цей зразок вірності, прибув до новітньої столиці галлів. Як і всі інші, це місто перейшло всі щаблі дикунства, неуцтва, глупоти і злиднів; його перше ім'я означало "бруд і гній". Згодом воно прибрало ймення Ізіди,[513] бо Ізідин культ дійшов до нього. Перший сенат цього міста складався з перевізників через річку. Воно довго було в рабстві у героїв-грабіжників із семи горбів, а по кількох століттях інші герої-розбишаки, прийшовши з протилежного берега Рейну, захопили його невеличку територію.[514]

Час, що змінює все, зробив із неї місто, половина якого була дуже пишна й приємна, а друга – брутальна й незграбна; це було характерною рисою і його жителів. За його мурами було близько ста тисяч осіб, що не мали іншої роботи, як грати й розважатися. Ці нероби судили про мистецтво, яке творили інші. Хоч двір був за чотири милі від них, вони не знали нічого, що робиться там, і здавалося, неначе вони живуть щонайменше за шістсот миль од двору. Єдиною важливою справою у них були легковажні, веселі, світські втіхи, і ними правили, як дітьми, що їм дають забавки, аби вони не кричали. Коли заговорити з ними про ті жахливі речі, що два століття тому руйнували їхню батьківщину, про ті страшні часи, коли одна половина нації винищувала другу в ім'я дурниць,[515] вони скажуть, що це справді було недобре, і потім почнуть сміятися та співати веселих пісень.

Що чемніші, веселіші й привітніші були ці нероби, то більше впадав в око контраст між ними й зайнятими людьми.

Поміж цих зайнятих людей або тих, що претендували бути такими, була група темних фанатиків,[516] почасти недоумків, почасти шахраїв, один вигляд яких смутив землю і які були б перевернули її, коли б змогли, аби лиш мати деякий вплив. Але нероби, співаючи й танцюючи, змушували їх ховатися по своїх печерах, як птахи змушують кажанів ховатися по закутках руїн.

Інші зайняті люди, яких було менше, додержувалися давніх дикунських звичаїв,[517] проти яких голосно заперечувала людська природа, – вони спиралися тільки на свої зотлілі літописи. Коли вони знаходили там безглуздий або жахливий звичай, то вважали його за святий закон. Через цю гидку звичку не наважуватися думати самим, а черпати думки в стародавніх часах, коли не міркували, у цьому місті розваг збереглися ще жорстокі звичаї. З цієї ж причини кара аж ніяк не відповідала провині. Часто безневинного змушували тяжкими тортурами зізнаватися в злочині, якого він не робив. За легку провину юнака карали[518] так само, як отруйника чи батьковбивцю. Нероби голосно кричали про це, а завтра вже забували й говорили тільки про останні моди.

Цей народ був свідком того, як протягом цілого століття мистецтво досягло такої висоти, про яку не можна було й мріяти. Тоді чужинці приїздили до того міста, як до Вавилона, милуватися величними пам'ятниками архітектури, чарівними садами, чудовими здобутками скульптури й малярства, їх чарувала музика, що зворушувала душу, не стомлюючи вух.

Тільки в цьому віці народові стала доступна справжня поезія, тобто поезія природна й гармонійна, що однаково промовляє й серцеві, й розумові. Нові зразки красномовства з'явились у всій своїй високій красі. Особливо в театрах гриміли тоді шедеври, до яких не підносився ніколи

жоден народ; одне слово, добрі смаки досягли такої довершеності, що навіть поміж друїдів[519]були там добрі письменники.

Та всі ці лаврові дерева, що верховіттям своїм сягали попід хмари, почали сохнути, щойно виснажився ґрунт. Небагато лишилося їх там, і їхнє листя стає бліде та зів'яле. Занепад у мистецтві стався через те, що надто вже легко робили й ліньки було робити добре, через те, що переситилися красою і з'явилися зіпсуті смаки. Пиха була притаманна артистам, що відновили варварські часи, і ця сама пиха, переслідуючи справжні таланти, приневолювала їх покидати батьківщину; трутні виганяли бджіл.

Майже немає вже справжнього мистецтва, майже зникли генії. Заслуга полягає в тому, щоб без ладу й пуття розмовляти про заслуги минулого століття; розписувач стін у якомусь шинку з виглядом знавця критикує картини великих художників; якийсь письмак перекручує твори великих письменників. Неуцтво і зіпсуті смаки мають своїх найманих писак. У сотнях томів під різними назвами повторюється одне й те саме. Все має вигляд або словника, або брошури. Один друїдський газетяр[520] двічі на тиждень пише про якихось невідомих народові кількох навіжених і про божественні чудеса, що відбуваються на горищах у маленьких старців і старчих.[521] Інші ж друїди, одягнені в чорне,[522] трохи не вмираючи з голоду й люті, в сотнях писань скаржаться на те, що їм більше не вільно дурити народ, бо це право залишили дармоїдам у сірій одежі, кілька архідруїдів друкують наклепницькі пасквілі.[523]

Амазан про це нічого не знав, та коли б і знав, то це не дуже б його й обходило, бо в голові йому була сама тільки вавилонська царівна та єгипетський фараон і власна непорушна клятва не зважати на всякі спокуси жінок, хоч би до якої країни завела була його журба.

Легковажна й темна чернь, що має надмірну цікавість, як це властиво людському родові, довго тиснулася біля однорогів, а жінки,

бувши розумніші, вдерлися в двері готелю, де спинився Амазан, щоб подивитися на нього самого.

Спочатку він висловив своєму господареві бажання з'явитися до королівського двору, але компанія гультяїв з вищого світу, що випадково була там, сказала йому, що це вже не модно, що часи дуже змінилися і що розваги тепер є тільки в місті. Того самого вечора його запросила на вечерю одна дама,[524] розум і таланти якої відомі були далеко за межами країни і яка бувала в деяких із тих країн, якими мандрував Амазан.[525] Йому дуже сподобалася ця дама й товариство, що зібралося в неї. Вільність була там пристойна, веселість була негаласлива, в ученості не було нічого огидного, а в дотепах – нічого вимушеного. Він бачив, що слова "приємне товариство" були не порожніми словами, хоч їх вживали занадто часто. Другого дня він обідав у не менш приємному товаристві, але менш поважному. Що більше був він задоволений з присутніх, то більше й він подобався їм. Він почував, що серце йому м'якшає й тане, неначе пахощі його країни, що легко тануть на легкому вогні й так ніжно пахнуть.

По обіді його повели на чудесну виставу, яку друїди засудили, бо вона відтягла до себе їхніх слухачів, а на це вони найбільше зважали. Вистава та складалася з гарних віршів, ніжних співів, з танків, що відбивали душевні зворушення, і декорацій, що, даючи цілковиту ілюзію, чарували їх. Такий спосіб розваги, що вбирав у себе всі інші, відомий був під чужим ім'ям: він звався "опера". Давно колись мовою семи горбів це означало: праця, турбота, заняття, промисел, підприємство, потреба, діло. Це діло зачарувало Амазана. Особливо причарувала його одна дівчина своїм мелодійним голосом і грацією. Його нові друзі після вистави познайомили його з цією "лицедійкою". Він подарував їй жменю діамантів. Вона була така вдячна, що решту дня не хотіла кидати його. Він вечеряв із нею і, споживаючи страву, забув про свою обережність, а повечерявши, забув про свою клятву бути завжди нечутливим до краси і не піддаватися ніжним залицянням. Який приклад людського безсилля!

Саме тоді приїхала прекрасна вавилонська царівна з феніксом, покоївкою Ірлею і двомастами ґанґаридських вершників, що сиділи на однорогах. Їм довго довелося чекати, аж поки відчинили браму. Насамперед царівна спитала, чи перебуває ще в місті найкращий, найодважніший, найрозумніший і найвірніший з-поміж чоловіків. Міські начальники ясно побачили, що вона має на увазі Амазана. Вона наказала відвести себе до його готелю, увійшла туди, і серце в неї тремтіло від кохання. Душу її охопила невимовна радість, що нарешті побачить вона свого коханого, взірець вірності. Ніщо не завадило їй увійти до світлиці… Заслона над ліжком була спущена, і вона побачила прекрасного Амазана, що спав в обіймах гарненької чорнявої жінки, – обоє вони дуже потребували відпочинку.

У Формозанти вихопився тужливий зойк, що розітнувся по всьому домі, але не міг розбудити ні її двоюрідного брата, ні "лицедійки". Царівна впала непритомна в обійми Ірлі. Щойно вона опритомніла, вона вийшла з цієї фатальної світлиці, відчуваючи разом і сум, і обурення. Ірля розпиталася, хто така ця молода особа, що проводить такі солодкі часи з прекрасним Амазаном. Їй сказали, що це дуже поблажлива "лицедійка", яка, окрім інших своїх талантів, має хист досить мило співати.

– О праведне небо! О могутній Ормузде! – вигукнула, плачучи, прекрасна вавилонська царівна, – він зрадив мене, і ради кого!.. Так он як той, хто заради мене відмовився від стількох принцес, покинув мене ради галльської комедіантки. Ні, я не зможу пережити такого сорому.

– Ваша світлість, – сказала їй Ірля, – такі всі юнаки на всій земній кулі. Коли б вони були закохані в красуню, що зійшла до них із неба, і то в певні хвилини вони можуть зрадити її зі служницею в шинку.

– Всьому кінець! – сказала царівна. – Я більше не побачу його все своє життя. Нехай запрягають однорогів, і цієї ж хвилини їдьмо.

Фенікс благав її зачекати, принаймні поки прокинеться Амазан, щоб він зміг поговорити з ним.

– Він не вартий того, – сказала царівна, – ви страшенно образили б мене, бо він був би гадав, що то я просила вас докоряти йому і що я хочу помиритися з ним. Якщо ви любите мене, не додавайте ще й цієї кривди до тієї, яку він заподіяв мені.

Фенікс, що за своє життя вдячний був, кінець кінцем, вавилонській царівні, не міг не послухатися її. Вона виїхала з усіма своїми людьми.

– Куди ми їдемо? – спитала в неї Ірля.

– Сама не знаю, – відповіла царівна, – рушаймо першим шляхом, який нам трапиться, аби лише мені ніколи в світі не бачити Амазана, і я буду задоволена.

Фенікс, що був розсудливіший за Формозанту, бо не знав пристрасті, заспокоював її дорогою. Він ласкаво доводив їй, що дуже недобре карати себе за чужі помилки; що Амазан дав їй такі виразні й такі численні докази своєї вірності, що вона могла б простити йому хвилину забуття; що він був праведник, якого Ормузд покинув своєю ласкою, і що відтепер він буде ще стійкіший у коханні і в чесноті; що, бажаючи виправити свою помилку, він перевершить сам себе; що вона від того буде тільки щасливіша; що перед нею багато великих принцес прощали подібні гріхи і добре себе почували. Він наводив їй приклади і з таким хистом розповідав усе це, що серце у Формозанти почало втихомирюватися й заспокоюватися. Їй уже здавалося, що однороги мчать надто швидко, але вона не наважувалася поїхати назад. Змагаючись між бажанням простити все і бажанням виявити свій гнів, між коханням і пихою, вона не спиняла однорогів і мандрувала далі світами, як то провістив оракул її батька.

Прокинувшись, Амазан довідався про приїзд і від'їзд Формозанти й фенікса, дізнався про розпач і гнів царівни і про те, що вона заприсяглася ніколи йому не простити.

– Мені лишається тільки їхати за нею, – вигукнув він, – і вбити себе біля її ніг!

На шум від цієї пригоди позбігалися всі його друзі з приємного товариства нероб. Вони доводили йому, що куди краще буде залишитися з ними, що ніщо не може зрівнятися з солодким життям серед мистецтв та спокійного, вишуканого безділля; що багато чужинців і навіть королів віддавали перевагу цьому приємному й чарівному відпочинкові перед батьківщиною та троном і що, до всього, його карета розбита і каретник зробить йому іншу за новою модою, що кращий на все місто кравець уже закроїв йому дюжину костюмів за найновішим смаком, що найрозумніші й найприємніші дами, у домах яких дуже добре грають комедії, призначили кожна свій день, щоб улаштувати свято на честь йому. Тим часом "лицедійка" випила свій шоколад і взялася до туалету, сміючись, співаючи й залицяючись до Амазана, який побачив нарешті, що вона дурніша за гусеня.

Вдачі Амазана були властиві: щирість, сердечність, одвертість разом з великодушністю й мужністю, тому він і розповів друзям про свої мандрівки й лихо. Вони дізналися, що він двоюрідний брат царівни, довідалися про нещасливий поцілунок, який вона дала єгипетському фараонові.

– Родичам треба вибачати такі невеличкі пустощі, бо інакше життя було б вічною сваркою.

Ніщо не похитнуло його наміру їхати за Формозантою, але карета його була розбита, і йому довелося прожити з неробами ще три дні поміж розваг і свят. Нарешті він попрощався з ними, обіймаючи їх, змусивши їх узяти найдорожчі діаманти його країни і радячи їм бути

завжди легковажними та веселими, бо від того вони будуть тільки щасливіші й приємніші.

– Німці, – казав він, – це діди Європи, народ Альбіону – дорослі мужі, а жителі Галлії – діти, і мені подобається гратися з ними.

XI

Його проводирям не важко було їхати назирці за царівною, усі говорили тільки про неї та її великого птаха. Усі були ще в захваті, в захопленні. Народи Далмації й Анкони[526] були не так приємно вражені потім, побачивши будинок, що летів повітрям;[527] на берегах Луари, Дордони, Гаронни й Жіронди ще лунали вигуки подиву.

Коли Амазан був біля підніжжя Піренеїв, чиновники і друїди тієї країни змусили його милуватися танцями під звуки тамбурина, але щойно він перейшов Піренеї, він не бачив більше ні веселощів, ні забав. Інколи він чув здаля кілька пісень, але всі вони були сумні. Жителі виступали поважно, маючи на поясах чотки й кинджали. Одягнений у чорне, народ перебував, здавалося, в жалобі. Коли Амазанова челядь розпитувала перехожих, вони відповідали на митах. Коли вони заходили до корчми, господар її трьома словами оповіщав людей, що в нього нічого нема і що треба посилати за кілька миль, щоб знайти речі першої потреби.

Коли в цих мовчазників запитували, чи не бачили вони, як проїздила прекрасна вавилонська царівна, вони відповідали не так коротко:

– Ми бачили її, але вона зовсім не така прекрасна; гарним може бути тільки смагляве обличчя, вона ж виставляє білу, як алебастр, шию, що є найгидкіша в світі річ і чого майже не буває в нашій країні.

Амазан наближався до провінції, яку зрошує Бетіс.[528] Минуло не більше дванадцяти тисяч років, як ці країни відкрили жителі Тіра,[529]

мало не тоді ж таки, коли вони відкрили великий острів Атлантиду, який через кілька століть затопило море. Жителі Тіра обробляли землю Бетіки,[530] яку марно не обробляли тубільці, вважаючи, що вони не повинні до цього втручатися і що галли, їхні сусіди, мають прийти й обробляти їм землі. Жителі Тіра привезли із собою палестинців, які з того часу розійшлися по всіх країнах, аби лише там можна було заробити гроші. Ці палестинці, даючи гроші за п'ятдесят процентів, забрали мало не всі скарби країни. Тоді бетійці повірили, що палестинці є чаклуни, і всіх, кого обвинувачували в магії, палила без милосердя юрба друїдів, яких звали "пошукувачами"[531] або "антропокаями".[532] Ці священики спочатку одягали на них машкару, потім забирали майно і побожно показували молитви палестинців, тимчасом як тих смажили на повільному вогні "por l'amor de Dios".[533]

Вавилонська царівна спинилася в місті, яке потім звалося Севілья. Вона мала намір сісти на корабель на річці Бетіс, повернутися Тіром до Вавилона, побачитися знову з батьком своїм Белом і забути, коли зможе, свого невірного коханця або ж стати його дружиною. Вона запросила до себе двох палестинців, що заправляли всіма двірськими справами. Вони мусили спорядити їй три кораблі. Фенікс обговорив з ними всі умови і, трохи посперечавшись, умовився про ціну.

Господиня готелю була дуже побожна, а господар не менш побожний, до того ж він був "своєю людиною", тобто шпигуном друїдів пошукувачів-антропокаїв. Він не проминув нагоди повідомити їх, що в нього в домі перебуває чаклунка й двоє палестинців, які роблять угоди з дияволом, перевернеим у золотистого птаха. Друїди, дізнавшися, що в дами є багато діамантів, негайно постановили, що вона чаклунка. Бувши боягузами, вони зачекали ночі й тоді замкнули однорогів і двісті вершників у просторій стайні, де ті спали.

Добре забарикадувавши двері, вони схопили царівну й Ірлю. Але вони не змогли взяти фенікса, який устиг вилетіти: він сподівався, що натрапить на Амазана десь на шляху з Галлії до Севільї.

Він зустрів його на кордоні Бетіки й розповів про лихо, що спіткало царівну. Амазан не міг говорити: він був надто схвильований і розгніваний. Він надяг лати із золотою насічкою, взяв списа на дванадцять стіп завдовжки, два списи і гострий меч, прозваний "Грізним", що з одного удару міг розрубати дерева, скелі й друїдів. На свою прекрасну голову він надів золотий шолом з чаплиним і страусовим пір'ям. То був старовинний збройний пристрій Магога, який подарувала Амазанові сестра Альдея, коли він проїздив Скіфією. Невеличка група людей, що їхали з Амазаном, сіли, як і він, кожен на свого однорога.

Обіймаючи свого улюбленого фенікса, Амазан сказав йому з великим жалем:

– Я винен. Коли б я не спав з "лицедійкою" в місті нероб, прекрасна вавилонська царівна не опинилася б у такому страшному становищі. Їдьмо на антропокаїв.

Незабаром він приїхав до Севільї. П'ятнадцять сотень альгвазілів[534] стерегли браму, за якою замкнені були двісті ґанґаридів і однорогів, що не мали чого їсти. Усе готове було вже для священної жертви, для якої мали взяти вавилонську царівну, покоївку Ірлю і двох палестинців.

Великий антропокай, оточений меншими антропокаями, засідав уже зі своїм святим трибуналом.[535] Юрба севільців з чотками на поясі, схрестивши руки, стояла безмовна. І от уже вивели прекрасну царівну, Ірлю й двох палестинців у машкарах зі зв'язаними позаду руками.

Тим часом фенікс проскочив поміж ґрат у в'язницю, де ґанґариди почали вже вибивати внутрішні двері. Непереможний Амазан вибив двері зовні, і озброєні ґанґариди виїхали на своїх однорогах. Амазан став на чолі їх. Не важко було їм розігнати альгвазілів, шпигунів, попів-антропокаїв; кожен одноріг проколював їх по дванадцятеро разом. Амазанів грізний меч рубав навпіл кожного, кого він зустрічав. Люди в

чорних плащах і брудних брижах тікали, не випускаючи з рук чоток, освячених "por l'amor de Dios".

Амазан схопив на руки "головного пошукувача" й кинув його на вогонь, що був наготований за сорок кроків. Туди повкидав він один по одному й малих пошукувачів. Потім він упав до ніг Формозанти.

– Ах, які ви ласкаві, – сказала вона, – і як ревно кохала б я вас, коли б ви не зрадили мене з "лицедійкою"!

Поки Амазан мирився з царівною, поки ґанґариди скидали у вогнища тіла всіх антропокаїв і полум'я здіймалось аж під хмари, Амазан побачив, як здалеку наближається до нього неначе ціле військо. На колісниці, запряженій вісьмома мулами, їхав старий державець з короною на голові,[536] за ним їхали поважні особи в чорних плащах і брижах, сидячи на чудових конях, за ними мовчки йшло багато людей з масним волоссям.

Спочатку Амазан зібрав був навколо себе ґанґаридів і підніс списа до бою. Та тільки-но король помітив його, враз скинув корону, зійшов з колісниці, обійняв його стремена й сказав:

– Чоловіче, посланий від Бога, ви месник за людський рід, визволитель моєї батьківщини, мій оборонець! Оці священні потвори, од яких ви очистили землю, панували наді мною іменем "Старця із семи горбів". Я мусив терпіти їхні страшні злочини; народ покинув би мене, коли б я захотів обмежити їхню злочинну жорстокість. Віднині я дихаю, я живу, я царствую і цим завдячую вам.

Потім він шанобливо поцілував Формозанті руку й попросив її з Амазаном, Ірлею й феніксом сісти в його колісницю, запряжену вісьмома мулами. Двоє палестинців, двірських банкірів, що ще лежали ниць від страху й вдячності, звелися на ноги, і воїни на однорогах рушили за бетійським королем до його палацу.

Гідність короля такого поважного народу вимагала, щоб мули везли колісницю повільно, тому Амазан і Формозанта мали час розповісти одне одному свої пригоди. Король розмовляв з феніксом, захоплювався ним і сто разів цілував. Він зрозумів, які неуки, брутальні й дикі є народи Заходу, що їдять тварин і не розуміють їхньої мови, дізнався, що тільки ґанґариди зберегли первісну людську природу й гідність. Але насамперед він погодився, що найдикішими з-поміж смертних були пошукувачі-антропокаї, від яких Амазан очистив землю. Король не переставав дякувати йому. Прекрасна Формозанта забула вже пригоди з "лицедійкою", і душа її пам'ятала тільки мужність того, хто врятував їй життя. Дізнавшись про те, який невинний був поцілунок, даний єгипетському фараонові, і як було воскрешено фенікса, Амазан відчував у душі чисту радість і палав найпалкішим коханням.

Обідали в палаці, та їли абияк, бо бетійські кухарі найгірші в Європі. Амазан порадив закликати кухарів з Галлії. Під час обіду королівські музики награвали ту славетну арію, яка протягом віків звалася потім "Іспанське капричіо".[537] По обіді говорили про справи.

Король спитав в Амазана, прекрасної Формозанти й фенікса, що мають вони робити далі.

– Щодо мене, – сказав Амазан, – то я хочу повернутися до Вавилона, як спадкоємець престолу, і просити в дядька Бела мою двоюрідну сестру, незрівнянну Формозанту, коли вона не захоче жити зі мною в ґанґаридів.

– А я, – сказала царівна, – твердо вирішила ніколи не розлучатися з моїм двоюрідним братом; але гадаю, він погодиться на те, щоб я повернулась до батька, тим більше що батько дозволив мені виїхати тільки на прошу до Бассори, а я поїхала мандрувати світами.

– Щодо мене, – сказав фенікс, – то я піду скрізь за цими ніжними й великодушними коханцями.

– Маєте рацію, – сказав король Бетіки, – але до Вавилона не так легко повернутися, як ви гадаєте. Я весь час маю звістки про цей край від тірійських кораблів і палестинських банкірів, що мають зносини з усіма народами на землі. Над берегами Нілу й Євфрату всі взялися до зброї. Скіфський цар на чолі трьохсот тисяч верхівців вимагає спадщини своєї жінки; володарі єгипетський і індійський, кожен на чолі трьохсоттисячного війська, і собі руйнують землі на берегах Тігру і Євфрату з помсти за те, що з них насміялися. Поки фараон єгипетський був за межами своєї країни, його ворог, цар ефіопський, пограбував Єгипет з трьомастами тисячами війська. Цар же вавилонський має тепер для своєї оборони тільки шістсот тисяч людей. Признатися вам, – казав король далі, – коли я почув про величезні армії, які Схід викинув із свого нутра, і про багатство тих армій, коли порахував наші невеличкі корпуси на двадцять – тридцять тисяч вояків, яких так важко одягти й прогодувати, – я ладен думати, що Схід утворений набагато раніше, ніж Захід. Здається, що ми тільки позавчора вийшли з хаосу, а вчора – з варварства.

– Ваша величність, – сказав Амазан, – інколи ті, що йдуть останніми, переганяють тих, що перші вийшли на життєвий шлях. У моїй країні гадають, що людина походить з Індії, але я зовсім того не певен.

– А ви? – звернувся бетійський король до фенікса. – Що ви про це думаєте?

– Я ще надто молодий, владарю, – відповів фенікс, – щоб знати про таку старовину. Я живу тільки близько двадцяти семи тисяч років, але батько, що жив уп'ятеро довше, казав мені, що чув від свого батька, ніби країни Сходу були завжди багатші й заселеніші за інші. Від пращурів йому переказували думку, що рід усіх тварин розпочався на берегах Ґанґу. Щодо мене, то я не такий чваньковитий, щоб триматися цієї думки. Я не можу думати, щоб альбіонські лисиці, альпійські бабаки чи галльські вовки походили з моєї крани, так само як не вірю, щоб сосни й дуби у ваших країнах походили від кокосових та фінікових пальм Індії.

– Але звідкіля ж походимо ми? – сказав король.

– Не знаю, – відповів фенікс, – я хочу знати тільки те, куди можуть поїхати прекрасна вавилонська царівна і мій любий Амазан.

– Не думаю, – сказав король, – щоб зі своїми двомастами однорогів він міг би пробратися крізь армії по триста тисяч чоловік кожна.

– Чому ні? – сказав Амазан.

Король бетійський відчув усю велич цього "чому ні", але гадав, що одної величі не досить проти незчисленних армій.

– Я радив би вам, – сказав він, – поїхати до ефіопського царя. Через своїх палестинців я маю зносини з цим чорним царем і дам вам листа до нього. Він воює з єгипетським фараоном і буде радий збільшити свої сили через союз із вами. Я можу допомогти вам двома тисячами дуже витривалих і відважних людей, та ще треба вам звернутися до людей, які живуть або, швидше, чіпляються за підніжжя Піренеїв і звуться басками або гасконцями.[538] Пошліть до них одного з ваших бійців на однорозі та кілька діамантів, і не знайдеться жодного гасконця, який не покине свого замку, власне халупи своїх батьків, і не піде служити вам. Ви будете задоволені з них, бо вони невтомні, відважні й веселі. А чекаючи, поки вони з'являться, ми влаштуємо на вашу честь свято і приготуємо для вас кораблі. Я не можу належним чином віддячити вам за послугу, яку ви мені зробили.

Амазан радів од щастя, що знайшов Формозанту, і спокійно смакував у розмовах з нею всі чари примиреного кохання, що замалим не дорівнюють чарам кохання, яке тільки народжується.

Незабаром прийшов, танцюючи під звуки тамбурина, загін гордих і веселих гасконців; другий загін гордих і поважних бетійців був уже готовий. Старий смаглявий король ніжно обійняв обох коханців. Він

наказав навантажити на їхні кораблі зброю, постелі, шахи, чорні вбрання, білі брижі, цибулю, баранів, курей, борошна й великий запас часнику, бажаючи їм щасливої дороги, вічного кохання й перемог.

Флот підплив до берегів, де, як кажуть, через кілька століть фінікіянка Дідона, сестра Пігмаліона, дружина Сіхея,[539] покинувши місто Тір, заснувала чудесне місто Карфаген, покраявши волову шкіру на ремінці. Про це свідчать найповажніші автори старих часів,[540] які ніколи не оповідають вигадок, і вчителі, що пишуть для маленьких дітей, хоч, кінець кінцем, у Тірі ніколи не було нікого, хто звався б Дідоною, Пігмаліоном чи Сіхеєм, бо все це цілком грецькі імена. У Тірі за тих часів не було ще навіть царя.

Чудесний Карфаген ще не був тоді морським портом, там жило лиш кілька нумідіиців, що сушили на сонці рибу. Потім пропливли плодючі береги Бізацени[541] й Сірти,[542] де потім були Кіренея[543] і великий Херсонес.[544]

Нарешті припливли до першого гирла священної річки Нілу. В кінці цієї плодючої країни до Канопського порту приставали вже тоді кораблі всього торговельного світу, хоч ніхто не знав, чи то бог Каноп утворив порт, чи жителі сфабрикували бога, чи то зірка Канопа дала місту свою назву, чи то місто дало назву зірці. Знали тільки те, що і місто, і зірка дуже давні – і це все, що можна знати про походження речей.

Саме там ефіопський цар, спустошивши весь Єгипет, побачив, як сходили з корабля непереможний Амазан і чарівна Формозанта. Він вважав, що перший був богом війни, а друга – богинею вроди. Амазан передав йому грамоти від іспанського короля. Дотримуючись звичаїв тих героїчних часів, ефіопський цар насамперед улаштував пишне свято, а потім почали обмірковувати, як знищити триста тисяч війська єгипетського фараона, триста тисяч війська індійського імператора і триста тисяч війська великого скіфського хана, які обложили величезне, горде, принадне місто Вавилон.

Дві тисячі іспанців, яких Амазан привів із собою, заявили, що їм не потрібен ефіопський цар, щоб допомогти Вавилонові. Досить, що їхній король наказав їм його визволити, і для того вистачить їх самих.

Гасконці й собі заявили, що вони це прекрасно зроблять, що вони самі битимуться з єгиптянами, індусами й скіфами і що вони згоджуються йти разом з іспанцями тільки тоді, коли ті йтимуть позаду.

Двісті ґанґаридів, почувши претензії своїх спільників, почали сміятися й заявили, що з однією сотнею однорогів вони проженуть усіх володарів на світі. Їх заспокоїла прекрасна Формозанта своєю розумною й чарівною мовою. Амазан показав чорному монархові своїх ґанґаридів, однорогів, іспанців, гасконців і прекрасного птаха.

Незабаром усе готове було виступити на Мемфіс, Геліополіс,[545] Арсіною,[546] Петру,[547] Артеміту,[548] Сору,[549] Апамею,[550] напасти на трьох царів і почати цю славетну війну, перед якою всі війни, що їх потім вели між собою люди, були тільки бійкою між півнями або перепелами.

Всі знають, як ефіопський цар закохався у Формозанту і як він захопив її в ліжку, коли солодкий сон стулив їй довгі вії. Всі пригадують, як Амазанові, що був свідком цього, здалося, нібито вони спочивають день і ніч. Та невідомо тільки, як, нетямлячись від цієї кривди, Амазан враз вихопив свій грізний меч, одрубав зухвалому негрові розпусну голову і як повигонив з Єгипту всіх ефіопів. Хіба ж ці дива не записано в єгипетських хроніках? Стоголоса чутка поширила звістку про те, як він з іспанцями, гасконцями й однорогами переміг трьох царів. Він повернув прекрасну Формозанту її батькові й визволив почет своєї коханої, якого був поневолив єгипетський фараон. Великий хан Скіфії оголосив себе його васалом, і його шлюб з Альдеєю був узаконений. Непереможний і великодушний Амазан, одержавши в спадщину Вавилонське царство, з тріумфом увійшов у місто з феніксом у супроводі ста володарів, що повинні були платити йому данину. Бенкет на його весіллі перевищив усі свята, які давав цар Бел. До столу подали засмаженого бика Апіса.

Фараон єгипетський і цар індійський подавали молодим вино, і весілля це вихваляли п'ятсот великих вавилонських поетів.

О музи! До вас завжди звертаються на початку твору, я ж удаюся до вас тільки наприкінці. Дарма, як мені докорятимуть, що я читаю молитву по обіді, не сказавши передобідньої.[551] Та через це, о музи, ви не менше будете захищати мене. Пильнуйте, щоб зухвалі продовжувачі не спотворили своїми байками ті істини, яких я навчаю смертних у цьому правдивому оповіданні, адже вони наважилися вже сфальсифікувати "Кандіда", "Простака" і "Цнотливі пригоди цнотливої Жанни", що їх один колишній капуцин спотворив у батавському виданні віршами, вартими капуцина.[552] Пильнуйте, щоб вони не завдавали цим збитків моєму обтяженому великою родиною друкареві, у якого ледве вистачає грошей на шрифт, папір і чорнило.

О музи, примусьте мовчати огидного Коже,[553] професора теревенів у колежі Мазаріні, якого не задовольнили моральні повчання Велізарія й імператора Юстиніана, і він написав дикі обмовницькі пасквілі на цих великих людей.

Заткніть рота педантові Ляршe,[554] що, не знаючи й одного стародавнього вавилонського слова, не відвідавши, як я, берегів Тігру й Євфрату, мав безсоромність твердити, ніби прекрасна Формозанта, дочка найбільшого в світі царя, Альдея і всі жінки цього шановного двору, за приписами їх релігії, спали у великому вавилонському храмі з усіма конюхами Азії ради грошей. Цей учений розпусник, о музи, ворог ваш і ворог цнотливості, обвинувачував прекрасних єгиптянок Мендеса, [555] що вони кохаються тільки з цапами, потай сподіваючись помандрувати з Єгипет, щоб там зазнати любовних пригод.

Знаючи новітню історію не краще за стародавню і сподіваючись заслужити прихильність якоїсь старої, він брехливо твердить, ніби незрівнянна Нінон[556] у вісімдесятилітнім віці спала з абатом Жедуеном, членом Французької академії, Академії історії і археології. Він

ніколи не чув про абата Шатонефа[557] і вважає його за абата Жедуена.[558] Та й про Нінон він знає не краще, ніж про вавилонських дів.

О музи, дочки неба, ваш ворог Лярше зробив ще гірше, він співає похвали педерастам, він наважується казати, що всі отроки моєї країни причетні до цієї мерзоти. Збільшуючи число винних, він гадає врятувати себе.

Благородні й цнотливі музи, обороніть мене від цього метра Лярше, бо вам однаково огидний і педантизм, і педерастія.

І ви, метре Алібороне,[559] прозваний Фрероном, відставний єзуїт, ви, чий Парнас міститься то в Бісетрі,[560] то в найближчому шинку; ви, якого віддано на суд по всіх європейських театрах у правдивій комедії "Шотландка",[561] ви, гідний сину панотця Дефонтена[562] бо народилися від його кохання з одним із тих гарненьких хлоп'ят, що носять мечі й пов'язки, як син Венери,[563] і, як він, прагнуть злетіти в небеса, хоч, правда, не вище димаря, – вам, любий Алібороне, якого я завжди так ніжно любив і який примусив мене сміятися цілий місяць після комедії "Шотландка", вам на суд віддаю я свою "Вавилонську царівну". Наговоріть про неї всякої гидоти, щоб її більше читали.

Я не забуду вас, всеславний газетний богослове,[564] промовець фанатиків, отець церкви, заснованої абатом Ветераном[565] і Авраамом Шомеєм,[566] не забудьте сказати на сторінках ваших побожних, красномовних і розсудливих газет, що "Вавилонська царівна" є твір єретичний, деїстичний і атеїстичний. Особливо подбайте про те, щоб сір Рібайє[567] засудив "Вавилонську царівну" в Сорбонні. Цим самим зробите ви велику приємність моєму видавцеві, якому я подарував цю невелику історійку.

ПРИМІТКИ

Перше видання повісті "Вавилонська царівна" вийшло друком у Женеві 1768 р. Того ж року з'явились численні передруки в Парижі, зокрема і видання з великою кількістю помилок та неточностей. У наступних виданнях Вольтер не змінював тексту повісті, за винятком двох-трьох дрібних поправок.

З-поміж усіх поданих у цьому виданні повістей "Вавилонська царівна", в якій наявні атрибути східної казки, вирізняється своєю наївною простотою.

435

Бел – ім'я верховного божества у стародавніх ассирійців.

436

Парасанга – перська міра довжини, приблизно 4,5 км.

437

Висячі сади Семираміди – висячі сади, споруджені для легендарної цариці Семираміди Вважаються одним із чудес світу.

438

Формозанта – ім'я, утворене від латинського слова formosa – прекрасна.

439

Пракситель (IV ст… до Р. Х.) – грецький скульптор, автор статуї Афродіти Кнідської.

440

Мається на увазі Венера Калліпіга (греч. καλλίπυγη – та, що має красивий зад), одна з античних статуй Венери невідомого скульптора.

441

Німврод (Немврод) – вавилонський цар, згаданий у Біблії, Немврода зображали мисливцем.

442

Апіс – священний бик у стародавньому Єгипті.

443

Систр Ізіди – староєгипетський музичний інструмент, вважався даром Ізіди – богині плодючості.

444

Гермес – тут грецька назва єгипетського бога Тота, якого вважали засновником наук і мистецтва Йому приписували понад 30 тисяч книг.

445

"Веди" – збір давньоіндуських релігійних гімнів, їхні священні книги

446

Ксакі – перекручене Шак’ямуні, одне з імен Будди.

447

Адоніс – юнак неймовірної вроди, коханий богині Афродіти.

448

…які були в Дельті – дельта ріки Ніл

449

Тут Вольтер пародіює біблійний стиль "Пісні пісень" Соломона.

450

…в горах Лівану – гірський масив у Західній Ази між Сирією та Ліваном.

451

Богиню Юнону, дружину Юпітера, часто змальовували в колісниці, яку тягнули павичі

452

Ормузд, Оромазд – бог добра у давньоперській релігії, змагався з Аріманом, богом темряви, носієм зла.

453

Локман – легендарний володар Аравії, вигаданий автор добірок байок, які з'явилися в середньовіччі арабською мовою

454

Ґанґариди – міфічний народ, який нібито жив на берегах Ґанґу.

455

Гурії – за уявленнями мусульман, вічно юні красуні, які давали праведникам насолоду в раю

456

Тут: азбест

457

Натяк на Єлену Прекрасну, яку в юні роки викрав Тезей, а потім, уже дружиною Менелая, Паріс.

458

Гора Іммаус – давня назва Гімалаїв.

459

Стародавнє місто Бассора в Аравії, сучасне місто Басра, знаходиться там, де Тигр впадає в Перську затоку.

460

Мається на увазі Пріап, грецький бог чуттєвих утіх, якого вшановували в місті Лампсаке.

461

Звертання до архієпископа і голови релігійного ордену, зокрема ордену єзуїтів

462

Едем, або Еден – земний рай, в якому жив Адам з Євою

463

Єлисейські поля – блаженна країна, царство померлих (гр. міф.).

464

Німфи Гесперіди охороняли сад, де росла яблуня із золотими плодами (гр. міф.).

465

Острів Щасливих – Канарські острови, тобто, за античними уявленнями, "край землі".

466

Фенікс – легендарний птах, який мав властивість спалювати себе і знову відроджуватися з попелу.

467

Сюрен – місто у Франції.

468

Камбал – давня назва Пекіна

469

Китайський імператор Юнг Чінг у 1724 р вигнав із країни єзуїтів.

470

Тієн – у китайській релігії небо, яке є головним богом.

471

Чангті – у китайській релігії початок усіх речей.

472

Кіммерійці – народ, який заселяв північне узбережжя Чорного моря (зокрема, Крим), близько VIII ст. до Р. Х. їх витіснили скіфські племена. Тут Вольтер має на увазі росіян.

473

Мається на увазі Москва.

474

Катерина II, яка правила з 1762 до 1776 р.

475

Катерина II, з якою Вольтер листувався, писала йому 1767 р "Ось я в Ази, я хочу усе побачити своїми власними очима".

476

Петро I, в якому Вольтер бачив втілення свого ідеалу освіченого монарха.

477

Тут: пірамідами.

478

Катерина II нав'язала Польщі королем Станіслава Понятовського, вона досягла рівноправ'я православних і католиків.

479

Молодий державець – спадкоємний принц, майбутній король Швеції Ґустав III (1746–1792).

480

Данський король Хрістіан VII (1766–1808), який посилив абсолютизм у Данії Вольтер вважав це явищем історично прогресивним, оскільки королівська влада тут протистояла старим феодальним інститутам.

481

Польський король Станіслав Понятовський (1732–1798) листувався з Вольтером.

482

Мається на увазі польське право liberum veto.

483

Тут Вольтер протиставляє німецьке протестантство католицизмові, що панував у Франції, Італії та Іспанії.

484

Тобто в монастирях.

485

Вольтер має на увазі Голландію.

486

Альбіон – кельтська назва Англії.

487

Тір – стародавня назва Фінікії.

488

Острів Атлантида (гр. міф.) – за надмірну гордість атлантів, мешканців цього великого острова в Атлантичному океані, за велінням Зевса, Атлантида була поглинута океанськими водами.

489

Везер – ріка в Німеччині.

490

Марк-Мішель Рей – амстердамський видавець, який надрукував багато творів французьких письменників, заборонених цензурою, зокрема і книги Вольтера.

491

Авзонійці – італійці.

492

Вельхи – французи.

493

"Селянин-підпанок" (1735) – роман французького письменника Шевальє де Муна (1701–1784).

494

"Софа" – фривольний роман Кребійона-сина (1707–1777), надрукований 1745 р

495

"Четверо факарденів" – роман французького письменника Антуана Гамільтона (1646–1720), шотландця за походженням.

496

Піфагор (VI–V ст. до Р. Х.) – грецький філософ і математик, Порфірій (III–IV ст. н. є.) таЯмвліх (III–IV ст. н. є.) – грецькі філософи-неоплатоніки. Усі вони були прихильниками і проповідниками вегетаріанства.

497

Вольтер має на увазі римлян, які завоювали Британію За давнім італійським переказом, бог родючості Сатурн був першим царем Лаціуму – області, де знаходиться Рим А звідси назва "місто Сатурна", яку дістав Рим.

498

Англійський король Йоан Безземельний, який 1213 р. оголосив себе васалом Римського Папи.

499

Папа Римський.

500

Пресвітеріанці, поміркованe крило англійських пуритан.

501

Індепенденти, радикальніше крило англійського пуританства.

502

Вольтер має на увазі події англійської революції XVII ст., яка відбувалась під релігійними гаслами.

503

Дві партії – тобто партія консерваторів (торі) та лібералів (вігі).

504

Далі йдеться про Венецію.

505

У Венеції XVIII ст. існував звичай ходити в масках.

506

Мовиться про собор Святого Петра у Ватикані.

507

Тобто кардиналів та єпископів.

508

"Святий Мартіне, який вродливий хлопець! Святий Панкрате, що за вродливий юнак!"(італ.).

509

Першим римським єпископом був апостол Петро, за фахом звичайний рибалка По смерті він стає володарем ключів від раю.

510

Йдеться про буллу "Unigenitus" Папи Климента XI (1743), в якій він засуджував янсенізм Король Людовік XIV наказав парламентові прийняти її.

511

Ле Тельє (1643–1719), духівник Людовіка XIV по смерті попереднього де ля Шеза.

512

buona tapsia (італ.) – добрий подарунок.

513

Давня назва Парижа – Лютеція походить від латинського слова lutum – болото Вольтер, як і деякі історики, пов'язував латинську назву Парижа (Pansu) з іменем богині Ізіди (Isis)

514

Маються на увазі римляни, які підкорили Галлію ще в часи Юлія Цезаря, та германські племена, які завоювали Галлію у V ст.

515

Йдеться про релігійні війни XVI ст. між католиками і протестантами.

516

Тут: священики і ченці.

517

Представники суддівського стану.

518

Вольтер має на увазі вільнодумця Шевальє де ля Барра (1747–1766), якого скарали на смерть, звинувативши в тому, що він навмисне зламав розп'яття. Ця подія дістала великий розголос у Європі…

519

Вольтер називає друїдами єзуїтів.

520

Мається на увазі Фрерон – критик XVIII ст., Вольтерів сучасник.

521

Вольтер має на увазі секту конвульсюнерів.

522

Йдеться про єзуїтський орден, який у Франції заборонили 1764 р.

523

У сірому одязі ходили ченці-ораторіанці, до яких перейшли колишні навчальні заклади єзуїтів Вольтер має, певно, на увазі виступи на захист єзуїтів французького архієпископа Крістофа де Бомона та єпископа Ле Фран де Помпіньяна.

524

Мається на увазі Марі-Тереза Жоффрен (1699–1777), у паризькому салоні якої часто бували енциклопедисти.

525

Йдеться, зокрема, про Польщу, куди пані Жоффрен їздила на запрошення Станіслава Понятовського.

526

Анкона – італійське місто в Адріатичному морі.

527

За церковною легендою, церква Святої Діви в Назареті у XIII ст. перелетіла спочатку до Далмати, а потім до Італії Цю подію датують 1291 і 1295 рр.

528

Бетіс – давня назва ріки Гвадалквівір.

529

Жителі Тіра – фінікійці.

530

Бетіка – давня назва іспанської провінції Андалузія.

531

Пошукувачі – дослівний переклад французькою мовою латинського mquisitores – інквізитори.

532

Антропокаї – слово "спалювачі людей" утворене із грецьких коренів anthropos – людина і kaiď – палити.

533

"Por l'amor de Dios" (icn) – "В ім'я любові до Бога".

534

Альгвазіл – іспанський поліцейський.

535

Тут: суддівське крісло.

536

Іспанський король Карл III (1759–1788), який прогнав єзуїтів і боровся з інквізицією.

537

"Іспанське каприччіо" – популярний іспанський танок.

538

Вольтер одночасно мав на увазі і басків, і гасконців.

539

Дідона переселилася до Північної Африки і заснувала місто Карфаген, коли її брат, тірський цар Пігмаліон, убив її чоловіка.

540

Мається на увазі поет Вергілій, який у своїй поемі "Енеіда" розповідає про фінікійську царицю Дідону, засновницю міста Карфаген.

541

Бізацена – римська провінція в північній Африці

542

Сірта – затоки Великий Сірт (біля Триполітани) і Малий Сірт (біля берегів Тунісу)

543

Кіренея – давньогрецька колонія на заході Єгипту.

544

Великий Херсонес – так стародавні греки називали Крим.

545

Геліополіс – місто у Стародавньому Єгипті, розташоване недалеко від теперішнього Каїра.

546

Іменем єгипетської цариці Арсіної називали багато міст Стародавнього Єгипту.

547

Петра – давнє місто в Аравії

548

Артеміта – назва давнього міста у Вірмени, а також одного з островів в Іонійському морі

549

Сора – місто в Італії

550

Апамея – назва багатьох міст Азії.

551

Передобідня – benedicite (лат) – католицька молитва перед їжею.

552

Йдеться про видання в Голландії 1756 р поеми Вольтера "Орлеанська діва", яке здійснив чернець-розстрига Мобер де Гувест із власним продовженням.

553

Коже – Франсуа-Марі Коже (1723–1780) – французький літератор, який 1767 р виступив із памфлетом, спрямованим проти роману Мармонтеля "Велізарій".

554

Лярше – П'єр-Анрі Лярше (1726–1812) – французький літератор і еллініст, автор праці "Додатки до філософи історії" (1767), в якій виступив проти Вольтера.

555

Мендес – місто Стародавнього Єгипту.

556

Нінон де Ланкло (1620–1705) – світська жінка незрівнянної вроди, яка приятелювала з багатьма видатними людьми свого часу.

557

Абат Шатонеф – близький приятель Нінон де Ланкло, хрещений батько Вольтера.

558

Жедуен (1667–1744) – абат і письменник, особливо відомий як перекладач.

559

Аліборон – невіглас, який видає себе за знавця.

560

Бісетра – виправна в'язниця, розташована неподалік Парижа, потім божевільня.

561

…у правдивій комедії "Шотландка" – Комедія Вольтера (1760), в якій він висміював Фрерона в образі шпигуна і донощика Флерона.

562

Дефонтен П'єр Франсуа (1685–1745) – абат, французький літератор, був ув'язнений у Бісетрі, звинувачений в аморальності Вольтер сприяє його звільненню 1724 р Згодом Дефонтен писав проти Вольтера й інших

просвітників Вольтер відповів йому гострим і дотепним памфлетом (1736).

563

Амур часто поставав з пов'язкою на очах як свідчення того, що його стріли не вибирають свою жертву.

564

Випад проти видавця "Церковної газети".

565

Абат Бешеран – паризький священик, засновник секти конвульсіонерів.

566

Авраам Шоме (1730–1790) – французький літератор, противник енциклопедистів, автор восьмитомної праці "Законний передсуд проти Енциклопедії" (1758).

567

Сір Рібайє – доктор Сорбонни, один із найавторитетніших професорів богословського факультету, був королівським цензором.